

Vattenanknutna kulturmiljöer intill Vattendrag i uppsala län

Örsundaåns avrinningsområde

Örsundaån

*Foto framsida: Vattencisternen till ångloken i Ådalen.
Om inte annat anges är foton i rapporten tagna av Bitte Franzén.*

Länsstyrelsen i Uppsala län

Bäverns gränd 17

751 86 Uppsala

Tfn: 010-22 33 000 (vxl)

E-post: uppsala@lansstyrelsen.se

Internet: www.lansstyrelsen.se/uppsala

Länsstyrelsens Meddelandeserie 2016

ISSN 1400-4712

Du hittar rapporten som pdf-fil på vår webbplats www.lansstyrelsen.se/uppsala

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	1
Bakgrund och uppdraget	2
Syfte och mål	2
Metod och genomförande	3
Lagar och bestämmelser	4
Kulturmiljölagen (KML1998:950) och Miljöbalken	4
Örsundaåns avrinningsområde.....	5
Inventeringsområdet.....	5
Kulturmiljön	5
Berörda Riksintresseområden	7
Kulturmiljöområden	9
Sammanfattande tabell över kulturmiljöområdena och dess värderingar	10
Kulturmiljö 1 - Örsundsbro	11
Kulturmiljö 2 - Kassviken.....	18
Kulturmiljö 3 – Alsta kvarn.....	21
Kulturmiljö 4 - Nysätra.....	28
Kulturmiljö 5 - Vånsjöbro	31
Kulturmiljö 6 – Åsunds kvarn "Snuggan"	35
Kulturmiljö 7 – Härnevi kvarn	38
Kulturmiljö 8 – Danskebo - Jädra	41
Kulturmiljö 9 – Åby-Högstena.....	44
Kulturmiljö10 – Forsby-Högby	50
Kulturmiljö 11 – Berga.....	57
Kulturmiljö 12 - Ådalen.....	61
Kulturmiljö 13 - Hagalund.....	64
Kulturmiljö 14 - Vilstena	66
Kulturmiljö 15 - Hårsbäcksdalen.....	70
Kulturmiljö 16 – Ängsfallet.....	72
Kulturmiljö 17 – Hårsbäcks industriområde	74
Kulturmiljö18 – Ål.....	77
Kulturmiljö 19 – Horrsta	79
Kulturmiljö 20 – Heby	82

Kulturmiljö 21 – Sör Starfors	88
Kulturmiljö 22 – Norr Starfors	90
Kulturmiljö 23 – Molnebo – Småindustriområde (A) säteri (B)	94
Fornsök - begrepp	100
Ordförklaringar	100
Tidsperioder	100
Referenser	101
Litteratur	101
Ej tryckta	102
Arkiv och digitala register	102
Kartor	102
Bilaga 1. Tabell – Fornsök	103

SAMMANFATTNING

Breja arkeologi har med bidrag av Upplandsmuseet på uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län under 2015 utfört en kulturhistorisk inventering gällande vattenanknutna lämningar utmed Örsundaån i kommunerna Enköping och Heby i Uppsala län. Uppdraget har omfattat att ta fram kulturmiljöer i syfte att ur ett kulturhistoriskt perspektiv värdera dessa utifrån olika aspekter.

Örsundaån är ett eget huvudavrinningsområde och själva ån är ca fem mil lång. Den rinner från ett sjösystem norr om samhället Heby genom Örsundaåns dalgång med sitt utlopp vid samhället Örsundsbro vid Mälaren. Örsundaåns dalgång i söder och Hårsbäcksdalens dalgång i norr präglar större delen av landskapet, med uppodlade flacka sluttningar ner mot ån, som tidigare utgjort historiska ängs- och betesmarker. Örsundaån rinner genom fem riksintresseområden. I uttryck för riksintressena nämns bl. a. en slättbygd med rikt innehåll av fornlämnings- och bebyggelsemiljöer från äldre järnålder till historisk tid, flera oskiftade och välbevarade radbyar, ålderdomligt vägnät utmed forntida kommunikationsled, medeltida kyrkomiljöer med bl.a. del av Eriksgatan, medeltidskyrkor och herrgårdsmiljöer av medeltida ursprung. Örsundsbro vid åns utlopp samt Heby utmed åns norra del, hade sina blomstringstider i och med industrialismens intåg.

Industrialismen avspeglar sig även inom de vattenanknutna lämningarna utmed ån, med kvarnar, sågar och tegelindustrier. En del av kvarnarna har en lång kontinuitet med rötter i medeltid. Härnevi kvarn, som idag är ett byggnadsminne och uppförd på 1800-talet, ersatte då flera äldre kvarnar utmed ån. Endast i ett område har järnhantering funnits, i Molnebo i norr, där flera hammarsmedjor legat tillsammans med andra verksamheter. Ån som delvis delat landskapet, har även skapat behov att ta sig över till andra sidan ån och kvar finns gamla ridvägar, vad, runstenar och stenvalvsbroar. Ca 80 forn- och kulturlämningar har registrerats/redigerats i Fornsök inom projektets gång. Lämningarna kan hänföras till tre kategorier; by- och gårdstomter som tidigare inte varit registrerade, småindustriell verksamhet som exempelvis kvarnar och sågar samt kommunikations-lämningar som exempelvis vad och broar. Några av bytomterna har helt ändrat läge från att på 1600-talet legat intill ån, senare flyttat till högre lägen. Totalt beskrivs och värderas 23 kulturmiljöområden utefter ån. Av dessa utgör knappt hälften kulturmiljöer med kvarnar, sågar och tegelbruk, tre berör samhällen och tre kommunikationslämningar, ett hammarområde och resterande säteri-, by- och gårdstomter. Av dessa har sex kulturmiljöer bedömts ha *Mycket högt värde för kulturmiljön*, tio har bedömts ha ett *Högt värde för kulturmiljön* och sex har bedömts ha *Värde för kulturmiljön*. En lämning har bedömts ha *Ringa värde för kulturmiljön* utmed Örsundaån.

Det totala kulturmiljövärdet utefter ån är högt, med ett flertal äldre kvarnmiljöer med både bevarade kvarnhus och lämningar, by- och gårdstomter, både skiftade, oskiftade och ödelagda, samlade äldre bygdecentra med småindustriområden, Heby samhälle med äldre industribyggnader, Örsundsbro med sitt gamla broläge och Eriksgata samt alla kommunikationslämningar i form av hålvägar, russtenar och broar.

Hotbilden är främst vid åtgärder i eller i anslutning till ån, att kvarnar och andra äldre industrilämningar rivs ut, vattenspeglar försvinner, hela miljöer och enstaka byggnader kan vara hotade vid större ingrepp. Flera byggnader, bl a tvättstugor intill ån, ödehus och ruinerna vid Mölnbo är i starkt behov av åtgärder för att inte helt radera och försvinna och med dem många kulturhistoriska värden.

BAKGRUND OCH UPPDRAGET

En stor del av vårt kulturarv och vår kulturhistoria hör samman med sjöar och vattendrag. Vattnets betydelse för människan har varit stor ända sedan stenålder fram till idag, allt ifrån att man bosatt sig vid stranden, som näringsfång, för att färdas på och senare även som kraftkälla. Som en följd av detta finner vi ofta värdefulla kulturmiljöer vid vattendragen. Miljöerna är hotade av bland annat av ekologiska restaureringsprojekt och fiskevårdsåtgärder.

Kunskapen om länets vattenanknutna lämningar är idag mycket dålig och om vilka kulturhistoriska värden som därmed riskerar att försvinna. Ett kunskapsunderlag är av vikt för all hantering av fysiskt planering i anslutning till vattenmiljöer inte minst vid eventuella utrivningar, anläggande av fisktrappor och biotopvårdsinsatser som planeras i länet för att nå God ekologisk status enligt EU:s Ramdirektiv för vatten.

Bakgrunden till projektet *Inventering och värdering av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt* som påbörjades 2009 var att man ur ett natur-, fiske- och vattenvårdande perspektiv bland annat behövde skapa friare vandringsvägar för fisk. Projektets huvudsyfte var att ta fram ett översiktligt kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden. I projektet utformades en blankett med en värderingsmetod för kulturmiljöer vilken upprättas för varje område. I blanketten finns även uppgifter som berör vilka bestämmelse som syftar till skydd av kulturmiljön inom varje område samt vilka hotbilder som kan komma att uppstå. Projekten visade på att det finns ett stort behov av att fortsätta kunskapsuppbyggnaden av vattenanknutna kulturmiljöer genom inventering och värdering av dessa. Inom länet pågår ett flertal fiskevårdsåtgärder inom flera vattendrag där man bl.a. ser dammvallar och kvarn- och sågruiner som ett stort vandringshinder för fisk. Inom länet har tre vattendrag tidigare inventerats för att ta fram värdefulla kulturmiljöer utefter vattendrag; Tämnarenån i Tierps kommun (Rapportmanus 2009-2010) och Jumkilsån och Strömarån (Länsstyrelsens meddelande serie 2014:19 och 2014:18).

Projektarbetet har utförts under perioden juni 2015 till april 2016 av arkeolog Bitte Franzén, Breja Arkeologi och under perioden mars-april 2016 av Sverker Larsson, Upplandsmuseet.

SYFTE OCH MÅL

Huvudsyftet har varit att ta fram ett kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden utefter Örsundaån i Uppsala och Enköpings kommuner. I det ingår att karaktärisera, beskriva, dokumentera och bedöma vattendragens kulturhistoriska värden.

Målet är att det ska finnas ett översiktligt kunskapsunderlag över kulturmiljöer utmed Örsundaån, samt att öka förståelsen för dessa miljöer och dess värden. Materialet ska vara ett arbetsredskap för handläggare på länsstyrelsen som arbetar med frågor kring vatten och kulturmiljö. Kunskapsunderlaget ska vara användbart för all fysisk planering i anslutning till vattenmiljöer inte minst vid eventuella utrivningar, anläggandet av fisktrappor och biotopsvårdsinsatser som planeras i länet för att nå "God ekologisk status" enligt EU:s ramdirektiv för vatten.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Projektarbetets olika delar har omfattat förarbete, fältinventering, registrering i Fornsök samt rapportsammanställning. I rapporten är merparten av de uppgifter, beskrivningar och frågeställningar som finns angivet på blanketten med.

Inför fältinventeringen har en genomgång och insamling av det arkivmaterial som berör arbetsområdet gjorts på Antikvarisk Topografiska Arkivet i Stockholm. I övrigt har de digitala registren utgjort basen av förarbetet, bl.a. Riksantikvarieämbetets Fornminnesinformationssystem (FMIS/Fornsök), Lantmäteriets olika kartarkiv samt Riksarkivet. Relevant litteratur och rapporter samt Internet har kompletterat förarbetet. Den största vikten har lagts på att studera, tolka och rektifiera äldre historiska by- och gårdskartor, från 1630-talet och framåt, då mycket information finns i både kartor och i dess textdelar. Häradskartorna från mitten av 1850-talet, 1950-talets Ekonomiska kartor, Fastighetskartan och flygfoton har ingått som informationskällor och underlag för tolkning och registrering i fält. Kartorna och övriga GIS-skikt har sammanställts i ett dataprogram ArcMap10, för att även kunna överföras och användas i en handdator i fält. För beskrivning av dagens bebyggelse har Upplandsmuseets bebyggelseinventeringar från åren 1984-1985 använts samt beskrivningar från adekvat litteratur. När det gäller beskrivningar av områdets kulturmiljöer har material hämtats bl.a. från Enköpings kommuns sammanställning i boken "Från Mälارvik till skogsbygd" och Kulturminnesvårdsprogrammen "Bygd att vårda" nr 3 och 4 och för Heby kommun "Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun" från 1990. Viktiga källor har varit Göran Ulvängs avhandling "Hus och gård i förändring" samt "Herrgårdarnas historia" som behandlar 1700-1800-talets bebyggelseutveckling inom Örsundaåns dalgång. Jag har också haft en dialog och hämtat kunskap om olika kulturmiljöer med Docent Göran Ulväng, Uppsala Universitet samt med personer som är knutna till de olika hembygdsföreningarna.

Det avtalade arbetsområdet omfattade en sträcka på minst 25 m på var sida om åfåran. Inventeringsbredden har ofta blivit betydlig bredare, mellan 50-100 m på var sida om ån och kulturmiljöområdena ännu större. Detta beror dels på åkanternas topografi och dels för att hålla samman ett kulturhistoriskt område.

Nya forn- och kulturlämningarna har mätts in med GPS (handdator) och by- och gårdstomter har markerats efter de äldre lantmäteriakternas utsträckning för vidare överföring och registrering i Fornsök. Flera av de redan registrerade lämningarna i Fornsök har redigerats både vad gäller beskrivning och geometri. Lösfynd som framkommit vid genomgång av arkivmaterial har i undantagsfall registrerats, då fyndplatserna i regel inte anger den exakta platsen var de påträffats. Lämningstyper, beskrivningar och registrering har skett enligt Riksantikvarieämbetets praxis samt enligt Kulturmiljölagen (1998:950).

Den blankett som togs fram 2009 som värderingsmodell och bedömningsgrund för kulturmiljöområdena har legat som grund för projektet. Områdena har bedömts i en fyrgradig skala;

- Ringa värde för kulturmiljön
- Värde för kulturmiljön
- Högt värde för kulturmiljön
- Mycket högt värde för kulturmiljön

Bedömningen grundar sig på;

- Bruksvärde med valalternativ kring huruvida anläggningen/miljön fortfarande nyttjas och om det är för ursprungligt ändamål
- Kunskapsvärden kring möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen
- Upplevelsevärde med valalternativ Ringa eller Stora upplevelsevärden

De kulturmiljöer som under arbetets gång har utkristalliserats, har fått områdesbeskrivningar utifrån ovanstående kriterier. Samtliga nyregistrerade och redigerade forn- och kulturlämningar i Fornsök finns redovisade i en bilaga (Bilaga 1) med lämningstyp och antikvarisk status.

LAGAR OCH BESTÄMMELSER

KULTURMILJÖLAGEN (KML1998:950) OCH MILJÖBALKEN

Byggnadsminnen (KML 3 kap.)

I tredje kapitlet av kulturmiljölagen finns bestämmelser om byggnadsminnen, hur de inrättas och vilket skydd de har samt i vilken mån de får ändras.

En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna får också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar.

Bestämmelserna i 3 kap. reglerar skyddet för den del av vårt kulturarv som utgörs av de kulturhistoriskt värdefullaste byggnaderna och anläggningarna som inte ägs av staten. Bestämmelserna är ett starkt instrument som ska ge ett långsiktigt skydd. Av detta följer att lagens tillämpning måste vara restriktiv och att urvalsfrågor och konsekvensbedömningar måste ägnas stor omsorg.

I beslut om byggnadsminnen anges de skyddsbestämmelser som gäller. Dessa talar om på vilket sätt en byggnad eller anläggning ska vårdas och underhållas, samt i vilka avseenden den inte får ändras. Länsstyrelsen kan medge undantag från skyddsbestämmelserna om det finns särskilda skäl för det.

I tredje kapitlet finns även bestämmelser om hur man väcker fråga om byggnadsminne, interimistiskt förbud, anmälningsplikt, ersättning och inlösen samt jämkning och hävande av byggnadsminnen.

Fornminnen (KML 2 kap.)

I detta kapitel i kulturmiljölagen finns bestämmelser om fornlämningar och fornfynd samt reglerar användandet av metallsökare.

En väsentlig del av skyddet är de bestämmelser som rör ansökan om att göra ingrepp i fornlämning i samband med markexploateringar (uppdragsarkeologi), skogsbruksåtgärder (plantering, markberedning m.m.) eller forskningsundersökningar. Beslut fattade enligt dessa paragrafer kan dessutom leda till ytterligare beslut om ersättning eller fyndfördelning.

Andra kapitlet anger också att till en fornlämning hör ett så stort område runt själva fornlämningen som behövs för att bevara fornlämningen, ett s.k. fornlämningsområde. Vidare innehåller kapitlet bestämmelser om vad som är ett fornfynd, vård och skydd av fornlämningar, reglering vid metallsökaranvändning samt paragrafer rörande fornminnesbrott.

I enlighet med lagen är det länsstyrelsen som beslutar i ärenden som rör fornlämningar och den som på något sätt vill förändra en fornlämning måste ha länsstyrelsens tillstånd.

Riksintressen (MB 3 kap)

Kulturmiljövårdens riksintressen regleras i miljöbalkens 3 kap. 6 §, och ingår i miljöbalkens hushållningsbestämmelser. Bestämmelserna ska tillämpas vid beslut om ändrad markanvändning enligt miljöbalken, plan- och bygglagen och elva andra lagar.

ÖRSUNDAÅNS AVRINNINGSSOMRÅDE

Örsundaån är ett huvudavrinningsområde som sträcker sig över kommunerna Enköping och Heby. Åns källflöde finns i trakterna kring Heby, där de stora sammanhängande sjöarna Vansjön-Norsjön utgör en viktig vattenreservoar för systemet. Inom avrinningsområdet finns två större tillflöden, Skattmansöån och Lillån. Skattmansöån rinner meandrande i en djupt nedskuren ravin och Lillån har ett för länet ovanligt stort antal sjöar med mycket varierande karaktär.

Hårsbäcksdalens dalgång, söder om Heby.

INVENTERINGSOMRÅDET

Arbetsområdet omfattar endast Örsundaåns huvudfåra förutom den nedre delen av Lillån. Örsundaån är ca fem mil lång och rinner från Vansjön i norr, nedströms genom Revelstasjön och Alstasjön och har sitt utflöde i i Lårstaviken i Mälaren. Övervägande del av ån rinner genom odlade jordbruksmarker, genom Hårsbäcksdalens och Örsundaåns dalgång. Det stora avbrottet i landskapet är Hårsbäcksdalens naturreservat med sitt skogsklädda ravinlandskap samt den stora Marsslätten i sydöst, där ån byter riktning. Delar av avrinningsområdet är påverkat av dikning och ingrepp såsom dammanläggningar. Örsundaån sträcker sig genom kommunerna Enköping och Heby. Den berör elva socknar; Giresta, Gryta, Fröslunda, Biskopskulla, Nysätra, Torstuna, Härnevi, Frösthult, Simtuna, Altuna, och Västerlövsta. Simtuna socken kom att överföras från Västmanlands län till Uppsala län år 1971 och Västerlövsta socken först år 2007.

Inom inventeringsområdet finns 10 dämmen markerade i SMHI:s dammregister. Samtliga finns inom de utvalda kulturmiljöområdena.

KULTURMILJÖN

Örsundaån rinner genom två samhällen, Heby i norr och Örsundsbro vid utflödet i Mälaren. Båda är samhällen som växte fram vid den förindustriella revolutionen under 1800-talets senare del. Örsundaån rinner genom tolv socknar, varav ån inom den södra delen ofta utgjort sockengräns. Ån har länge varit en kommunikationsled och kantas av lämningar från stenålder till nutid, med runstenar, medeltida kyrkor, kvarnar och sågar, herrgårdsanläggningar och byar med välbevarad bebyggelse i huvudsak från 1800-talet. Ett flertal runstenar och vad visar på behovet av att ta sig över ån eller våtmarken, under flera århundraden. Markerna närmast Örsundaåns södra del utgörs av lera och har länge varit historiska ängs- och betesmarker. Utmed dalgångens sidor finns byar som etablerats under medeltid varav flera med förhistoriska rötter, samt järnåldersgravfält och lösfynd som kan knytas till samma period. Utmed åns övre delar dominerar moränmarken, där är landskapet också mer omväxlande och kuperad med ängs- och åkermarker. Inom denna del rinner ån genom landskapet på nivåer runt 35 meter över havet som kantas av ett stort antal stenåldersboplatser. Inom åns norra del har även många lösfynd gjorts som kan dateras till stenålder-bronsålder.

Flera stora fall utmed huvudfåran har gjort att vattenkraften har utnyttjats på flera platser, och under en lång tid vars äldsta fas kan knytas till medeltid. Utmed ån finns ca tio platser med kvarn- och sågverksamhet som i många fall även omfattat andra småindustrier som har haft behov av vattenkraft. Av dessa kan nämnas områdena vid Vansjö kvarn, Forsby kvarn och Härnevi kvarn, varav den senare också utgör ett byggnadsminne. Endast utmed åns övre del vid Molnebo, har verksamheter funnits som hör samman med järnframställning, såsom en masugn och hammarsmedjor.

Inga större arkeologiska undersökningar har ägt rum i anslutning till Örsundaån. Ett par utredningar som gäller ändrade vägsträckningar bl.a. vid Örsundsbro samt en äldre arkeologiska undersökning av skelettgravar, som påträffades vid ett husbygge i Örsundsbro, samt väster om samhället forskningsundersökningar i anslutning till bl. a. vadställen. Ett restaureringsarbete av en stenvalvsbro, Ängfallsbron gjordes på 2000-talet. Riksantikvarieämbetet revideringsinventerade forn- och kulturlämningar genomfördes inom området under 1980–90-talen. På 1990-talet gjordes även en specialinventering av stenåldersboplatser.

Fiskevårdsåtgärder är genomförda på ett område, Vånsjöbro.

Härnevi kvarn – byggd 1864 – Byggnadsminne

BERÖRDA RIKSINTRESSEOMRÅDEN

Örsundaån rinner genom fem Riksintresseområden för kulturmiljövården; K48 *Fjärdhundra*, K49 *Härnevi*, K50 *Örsundaåns dalgång*, K51 *Gryta*, U29 *Örsundaåns övre dalgång*.

Utdrag från Forsök med Riksintressen för kulturmiljövården markerade.

Utdrag från Riksintresseområdenas motivering och uttrycket för riksintresse;
U29 Örsundaåns övre dalgång (Västerlövsta sn). Motivering; Dalgångsbygd med bebyggelsekontinuitet sedan förhistorisk tid och innehåller flera oskiftade och välbevarade radbyar. (Fornlämningsmiljö). I uttryck för riksintresset nämns bl.a. Radbyarna Ål, Sör Hårsbäck och Röcklinge med stora tvåvånings mangårdsbyggnader från 1800-talets mitt, stenalvsbroar och äldre vägsystem.

K 48 Fjärdhundra (Frösthults, Simtuna och Torstuna sn).
 Motivering; Odlingslandskap i slättbygd med rikt innehåll av fornlämnings och bebyggelsemiljöer från äldre järnålder till historisk tid.
 I uttryck för riksintresset nämns bl.a. i låglänta marker utmed Örsundaån kan tidigare skiftesindelade ängar ännu uppfattas. Ålderdomligt vägnät med hålvägssystem och runstenar, medeltida kyrkomiljöer i Frösthult och Simtuna och reglerade radbyar exempel Forsby kvarnmiljö.

K 49 Härnevi (Härnevi, Torstuna och Vårfrukyrka sn). Motivering; Odlingslandskap med dominerande brons- och järnåldersålderslämningar i karaktäristiska höjdlägen samt byar och vägnät, Härnevi kyrka, Vånsjö kvarnmiljöer samt vid Vånsjö, även stenalvsbro och delar av den äldre landsvägen.

K 50 *Örsundaåns dalgång* (Biskopskulla, Fröslunda, *Långtora och Nysätra sn*).

Motivering; Odlingslandskap utmed viktig forntida kommunikationsled med ett rikt innehåll av fornlämningar och herrgårdsmiljöer av medeltida ursprung. I uttryck för riksintresset nämns bl.a. vägsträckning markerad av fyra runstenar, Biskopskulla, Fröslunda och Nysätra medeltidskyrkor, Höja säteri, Landsberga och Ryda kungsgårdar med medeltida ursprung och senare tiders herrgårdar.

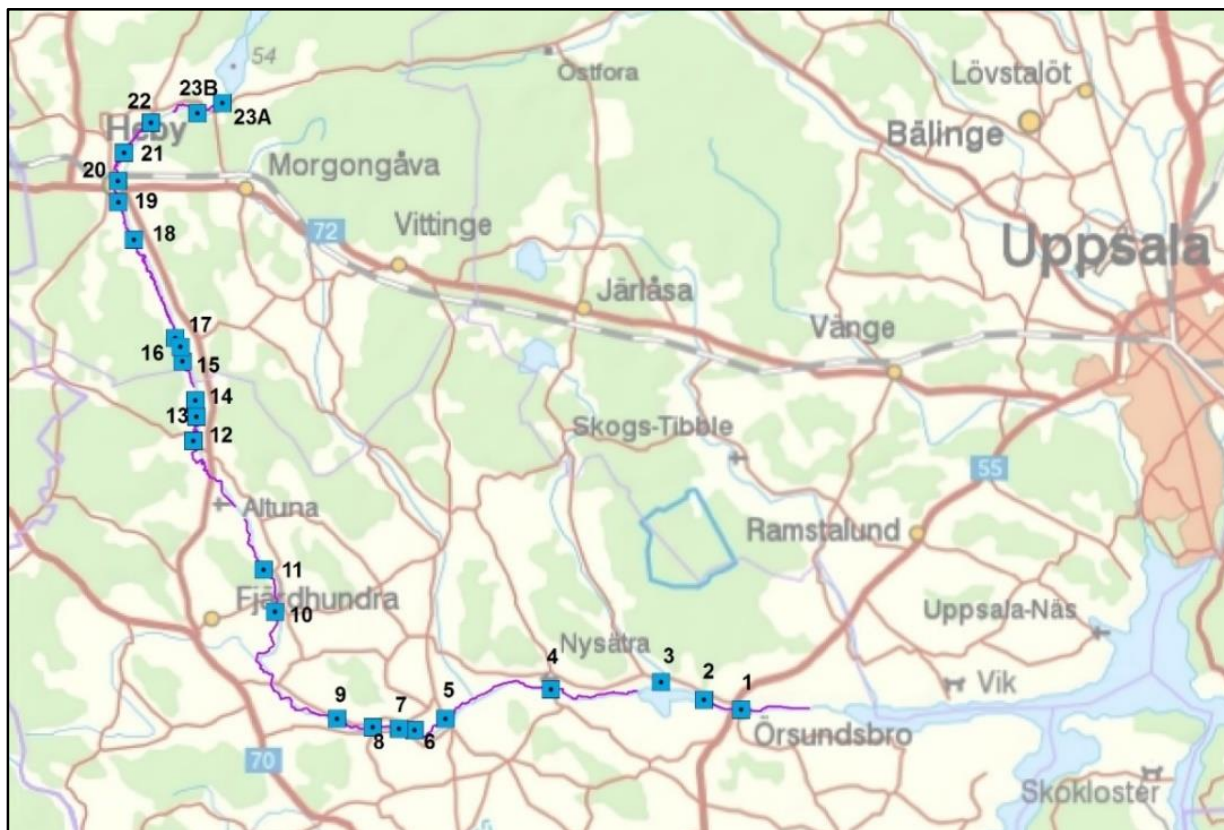
K 51 *Gryta* (*Gryta sn*). Motivering; Herrgårdslandskap med arkitekturhistoriskt värdefulla herrgårdsanläggningar från 1600-och 1700-talen. I uttryck för riksintresset nämns bl.a. del av Eriksgatan med runsten.

Inom Riksintresse 50 står denna runsten (U829) vid Ryds kungsgård utmed Örsundaåns norra kant. En av de runstenar som påtalar ett brobygge; "*Amunde och Ödgärd läto rese denna sten efter Anund, sin son, och göra bro*". Inte ursprungligt läge.

KULTURMILJÖOMRÅDEN

Inom sträckningen har 23 kulturmiljöer dokumenterats och värderats. Kulturmiljöerna beskrivs från Örsundsbro i Lårstaviken uppströms till Vansjön.

Av dessa kulturmiljöer har **6** bedömts som **Mycket högt värde för kulturmiljön**, **10** som **Högt värde för kulturmiljön**, **6** som **Värde för kulturmiljön** och **1** område har bedömts som **Ringa värde för kulturmiljön**.

SAMMANFATTANDE TABELL ÖVER KULTURMILJÖOMRÅDENA OCH DESS VÄRDERINGAR

Kulturmiljöer		Kulturhistorisk värdering
Objekt 1	Örsundsbro	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 2	Kassviken	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 3	Alsta kvarn	Mycket högt värde för kulturmiljön
Objekt 4	Nysätra	Ringa värde för kulturmiljön
Objekt 5	Vånsjöbro*	Mycket högt värde för kulturmiljön
Objekt 6	Åsunds kvarn - Snuggan	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 7	Härnevi kvarn	Mycket högt värde för kulturmiljön
Objekt 8	Danskebo-Jädra	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 9	Åby-Högstena	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 10	Forsby kvarn	Mycket högt värde för kulturmiljön
Objekt 11	Berga	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 12	Ådalen	Värde för kulturmiljön
Objekt 13	Hagalund	Värde för kulturmiljön
Objekt 14	Vilstena	Värde för kulturmiljön
Objekt 15	Hårsbäcksdalen	Värde för kulturmiljön
Objekt 16	Ängsfallet	Värde för kulturmiljön
Objekt 17	Hårsbäck industriområde	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 18	Ål	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 19	Horrsta	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 20	Heby	Högt värde för kulturmiljön
Objekt 21	Sör Starfors	Värde för kulturmiljön
Objekt 22	Norr Starfors	Mycket högt värde för kulturmiljön
Objekt 23A+B	Molnebo säteri (A) småindustriområde (N)	Mycket högt värde för kulturmiljön

*Fiskevårdsåtgärder redan åtgärdade.

Nedan följer en översiktskarta samt en tabell med samtliga kulturmiljöer och dess samlade värdering. Därefter följer en beskrivning per område. Varje kulturmiljöområde har en rubrik med kulturmiljöområdets namn och nummer. Därefter följer en ingress med bl.a. vilket lagskydd som finns för området och en kort beskrivning om vad miljön innehåller. Därefter kommer en karta; utdrag från fastighetskartan med de lämningar eller byggnader som ingår i området och under denna en tabell med de uppgifter som finns i Fornsök. Sedan följer en områdesbeskrivning med topografi, dagens bebyggelse samt historik. Därefter kommer ett värderingsstycke samt hotbild eller eventuellt utförd åtgärd. Varje område kompletteras med kartor och foton. Som bilaga finns en lista med samtliga berörda forn- och kulturlämningar (Bilaga 1).

KULTURMILJÖ 1 - ÖRSUNDSBRO

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom Riksintresseområde K51. Inom området finns Örsundsbro samhälle med dagens bebyggelse bl. a. Tingshuset, ett 1000-årigt läge för en bro och platser för torp, krog, avrättningsplats och förhistoriska gravar.

Id i Forsök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Fröslunda 36:1	Skelettgravar	Uppgift om
Fröslunda 126	Avrättningsplats	Uppgift om

Kulturmiljöområdet omfattar åns båda sidor, som rinner i öst-västlig riktning med sitt utlopp i Mälaren. Ån korsas här av landsvägen (väg 55) med bro över ån vid samhället Örsundsbro. Ån omges av ett flackt och öppet landskap, till stora delar historiska betesmarker söder om ån och säteriet Höjas marker norr om ån. Örsundsbro har gamla anor som ort med stor betydelse för handel och marknader och bron har haft flera föregångare och ingick i Eriksgatans sträckning. Under 1600-talet fanns förutom bron här enbart en krog och avrättningsplats. Historiskt växte bebyggelsen fram i mötet mellan två viktiga kommunikationsleder; sjövägen Örsundaån och landsvägen mellan Enköping och Uppsala. Samhället hade sin största tillväxtperiod under 1800-talets senare del.

Dagens Örsundsbro har idag utvecklats till ett villasamhälle med småbåtshamn och mindre industrier. Sedan 1971 är Örsundsbrobygden en del av Enköpings kommun. Samhället är idag en tillväxtort som blivit attraktiv att bo i dels p.g.a. pendlingsavståndet till Enköping, Uppsala och Stockholm och dels då flera nya företag etablerats på orten.

De sista decennierna har bebyggelsen vuxit upp på åkermarken närmast samhället, men det har också skett en förnyelse av centrumbebyggelsen. Många av de äldre husen har rivits eller byggts om till oigenkännlighet (Lagunda hembygdsförening).

Årligen arrangeras i Örsundsbro Mickelsmässmarknaden i månadsskiftet september-oktober. Marknaden räknas som landets största och mest populära endagsmarknad (www.orsundsbro.se).

Dagens båthamn utmed Örsundaåns utlopp i Mälaren.
Örsundsbro's båtklubb tillkom på 1970-talet.

Öster om bron och på åns södra sida finns dels ett minnesmonument samt en informationstavla om bygdens historia. Minnesmärket är över landshövdingen Robert von Kraemer, som under mitten av 1800-talet var landshövding i länet och initiativtagare bl.a. till ett Varuanskaffningsbolag. Hans bedrifter anges som *"vårnade om länet och bygden med många initiativ för samarbete, utveckling och kultur"*.

Minnesmonument vid ån efter landshövding Robert von Kraemer.

Intill minnesmonumentet finns idag även informationstavlor med bygdens historia *"Örsundaåns dalgång under 6000 år"* med texter av Lagunda hembygdsförening, där delar av nedanstående informations har inhämtats från.

Informationstavlor med Örsundaåns historia. I bakgrunden museet "Kappan".

Några äldre byggnader som uppförts runt förra sekelskiftet finns ännu kvar. Utmed gatans västra sida, söder om ån, ligger det stora vita **Tingshuset** uppfört mellan åren 1895-1896. Tingshuset finns beskrivet i Tings- och rådhusinventeringen från år 1999; "Tingshuset i Örsundsbro är en tämligen kompakt byggnad som ger intryck att vara i stort sett lika djup som den är lång. Huset är uppförd i två våningar på en kraftig granitsockel och mot gatan accentueras mittpartiet av en svagt framspringande risalit i vilken entrén är placerad. Mot gården syns också en mittrisalit med fyra rundbågiga fönster i andra våningen. Fönstren indikerar sannolikt salens ursprungliga placering i huset. Fasaderna är spritputsade och gulmålade med vita slätputsade horisontella band och fönsteromfattningar. En kraftig gördelgesims skiljer de två våningarna från varandra och ett ännu kraftigare listverk avslutar fasaden uppåt. Hörnpartierna markeras av hörnkedjor i putsrustik. Taket har en flack valmad sadelform och är täckt med falsad plåt. Ovanför takgesimsen, både på entré- och gårdssidan reser sig en rund takkupa. Entrén vänder sig mot gatan och nås via en trappa av natursten. Den är placerad i en slätputsad portal med släta pilastrar och akantusdekor och själva ingången består av en pardörr med speglar av glas och ett segmentbågeformat överljus". I

tingshusets bottenvåning bedrevs från och med 1897 krog- och hotellrörelse. 1898 öppnades ett skjutshåll i anslutning till tingshuset. Ett rum på andra botten hyrdes ut till veterinären Södergren. Lokalerna övertogs 1910 av Upplands enskilda bank. Byggnaden fungerade som tingshus för Lagunda härads tingslag mellan ca 1896-1980-talet. Vid inventeringstillfället, 1999, fungerade byggnaden som kontors- och utställningslokaler.

Tingshuset. Foto: E Johansson. Upplandsmuseet.

På samma sida om vägen och ån som tingshuset finns en trävilla uppförd år 1904 (Ulväng, G.1992 ff). Huset är uppfört med en regelstomme och pärlspont i två våningar med valmat tak av plåt. Huset var ursprungligt rödfärgad med vita snickerier och hade tidigare ett

trapptorn som revs 1933 då även alla fönster byttes ut. Sydväst om boningshuset står en ekonomibyggnad av bräder under sadeltak av tegel.

En av villorna uppförd 1904 som ligger kvar intill landsvägen och söder om bron. Bakom skymtar ekonomibyggnaden.

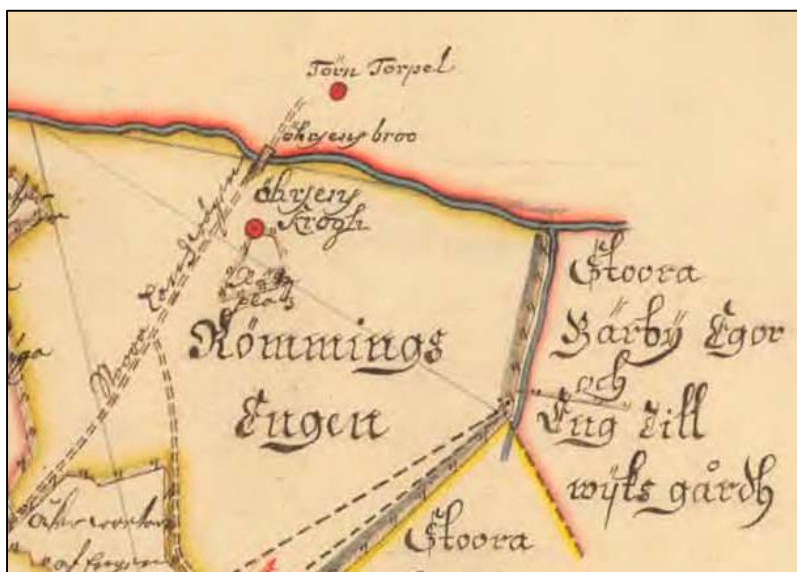
Timrad bod intill åns södra sida. Idag museum.

På bronns östra sida är en timrad bod. Boden skall ha varit ett sockenmagasin och flyttats från åns norra sida och utgör idag ett museum. Museet utgör ett handelsmuseum "Kappen", över Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsaktiebolag som idag ägs och förvaltas av Lagunda hembygdsförening. Varuanskaffningsaktiebolaget kom till genom landshövding Robert von Kraemers försorg år 1850. Sveriges första kooperativa bolag. Byggnaden är i stort sätt en kopia av den så kallade första "Bolagsboden" och står också på samma plats vid hamnen. Inredningen är till stor del från Tuna handel i Hjärsta. Museet inrymmer också lokal sjöfartshistoria.

Mitt över vägen för boden är ett putsat hus), uppfört på 1870-talet som cisternhus till bränneriet. Byggnaden finns kvar idag men är ombyggt till lägenheter och butiker. Den var ursprungligt uppförd i tegel under valmat tak med plåt. Bränneriet upphörde på 1880-talet och den stora kopparcisternen såldes.

Det **äldre Örsundsbro** har fått tjäna som lastage- och handelsplats ända sedan medeltid (Ulväng, G. 1992).

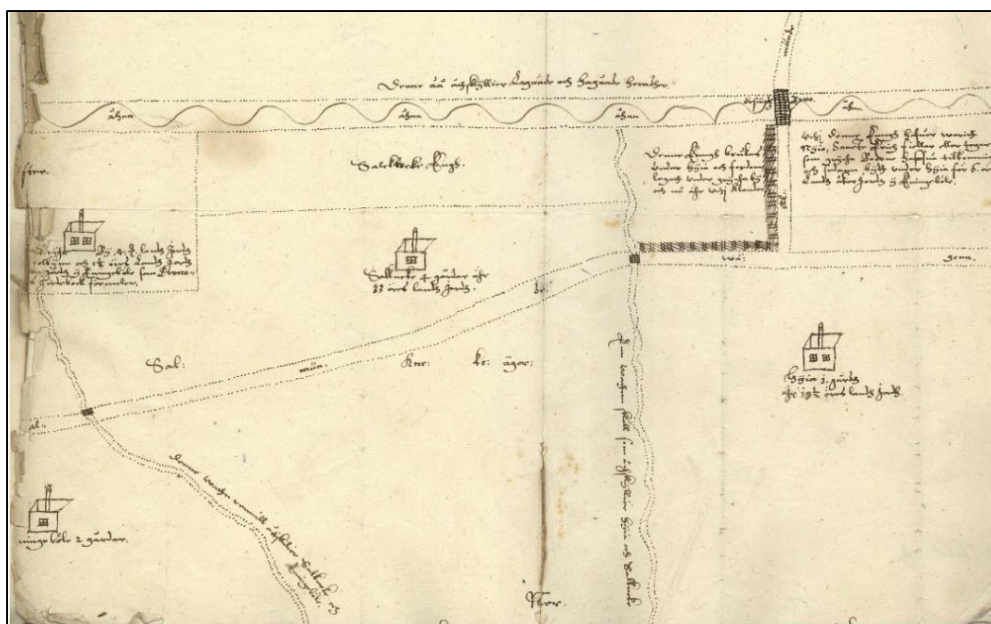
Första gången Örsundsbro namn finns med på en karta är över allmänningen Rynningen från år 1696. Namnet anger landsvägsbron som gick över ån. På samma karta finns en avrättningsplats och en krog söder om ån och norr om ån ett torp. Ännu i början av 1800-talet såg bilden fortfarande likadan ut med enbart en krog och ett par torp kring ån.

Utsnitt från karta över allmänningen Rynningen från år 1696. © Lantmäteriet

Bron "Öraesunds bro" (DMS 1:6) kan redan ha tillkommit ca 1050 och nämns i Upplandslagen 1296; "Stockholms bro, Öresundsbro, Östens bro och Tilesunds bro skola hundaren bygga. För dem skall ock vara större böter än för andra broar" (Ulväng, G. 1992). Här går också gränsen för Hagunda och Lagunda härader. Eriksgatan omnämns gå mellan Uppsala och Enköping via bron över ån vid Örsundsbro.

Den äldsta kartering av bron är schematisk i form av en skiss upprättad på 1620-talet. Den allmänna vägen är markerad och går över bron. Norr om bron ser det ut som att det funnits någon form av en hägnad. Nästa gång bron finns utsatt på en karta är från år 1696.

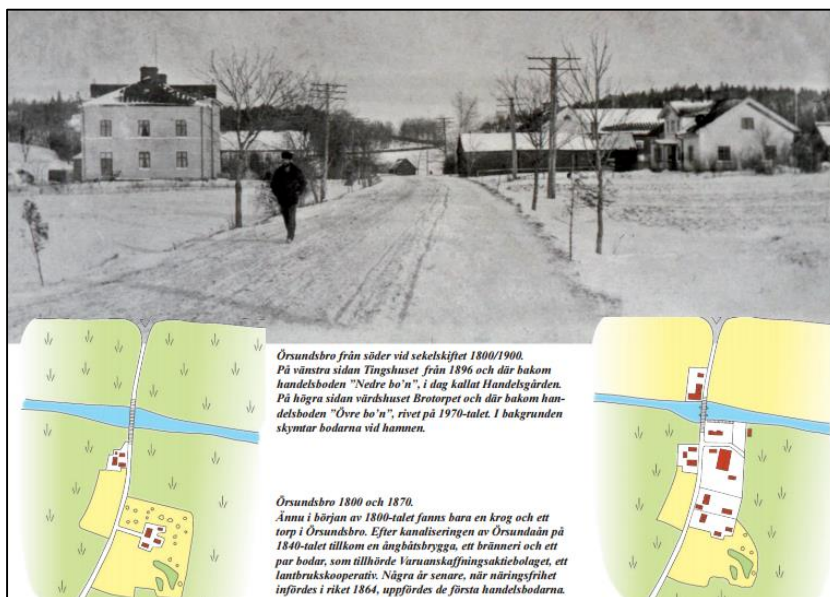

Kartskiss, Svea Hovrätt 1:9. Skissen antas vara från 1620-tal. Riksarkivet. Kartan är vänd med söder uppåt.

Örsundsbro fick sin blomstringstid först under mitten av 1800-talet och framförallt då järnvägen kom år 1912. Under 1800-talet lät man muddra upp Örsundaån från Örsundsbro och österut mot Lårstaviken för att man skulle kunna ta emot större fartyg. Med nya trafikmedel som ångbåten kom nya resenärer och resan mellan Stockholm och Örsundsbro blev betydligt snabbare och bekvämare.

Muddring av Örsundaån. Upplandsmuseet.

Fotot är från sekelskiftet 1900 med tingshuset i förgrunden (från söder).

Under är två skisser över Örsundsbro ca 1800 och 1870.

Utdrag ur "Örsundaåns dalgång under 6000 år".
Lagunda hembygdsförening.

Den första handelsboden i Örsundsbro startade redan år 1864. Samhället blev en centralort i området då bl. a. Tingshuset uppfördes. Hit flyttade nu en rad handelsmän och hantverkare. och hit förlades även postkontor, skjutshåll, hotell, bank och veterinärstation. Ett tegelbruk och flera sågverk anlades även. Flera industrier som bränneri, kvarn, färgeri, garveri och tegelbruk kom att anläggas utmed ån. Ännu på 1950-talets karta anges en tomt norr om ån som "Garveritomten".

Mot 1900-talets mitt upphörde båttrafiken till Örsundsbro. Den gamla lastkajen i hamnen blev dålig och inga ekonomiska tillskott för att förbättra kajen fanns att tillgå, som revs år 1947 och den avlystes därefter som allmän farled.

Trots detta kom Örsundsbro under 1950-talet, då många orter började avfolkas, att få en tillväxt och bli en centralort i Örsundabygden, då verksamheter som handelsbodarna och skolor lades ned på landsbygden och kom att koncentreras till tätorterna. De tio kommunerna runt Örsundsbro blev en kommun år 1952, Lagunda kommun, med ett eget kommunhus i centrum. År 1963 byggdes en centralskola strax bredvid, Örsundsbro skolan, som ersatte sockenskolorna och ett gemensamt ålderdomshem tillkom också.

Örsundsbro har även tidigt haft en egen biograf som startades år 1925 av snickaren Edvard Johansson och drevs fram till 1961. Därefter har verksamheten legat ner tills föreningen Gamla Bion i Örsundsbro startade år 1987 och huset restaurerades och man kan nu åter visa filmer på den gamla biografen.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Den utgör en central kommunikations- och handelsplats inom Mälardalen, med transportvägar både till sjöss och via landsvägen, med rötter i äldsta medeltid. Landsvägsbron, på vilken Eriksgatan har passerat, har utgjort kärnan i området. Mellan 1850-1950 hade Örsundsbro sin blomstringstid med lastageplats, tingshus, handelshus, hantverkare, industrier, järnväg och bio. Man kan förstå den historiska berättelsen dels genom att vägsträckningen och bron som finns kvar på samma plats som för 1000 år sedan, dels att bebyggelsestrukturen finns kvar, trots att flertalet av de äldre byggnaderna och industrierna är borta. Hamnen och handelsplatsen har dock förlorat sin ursprungliga funktion.

Hotbild

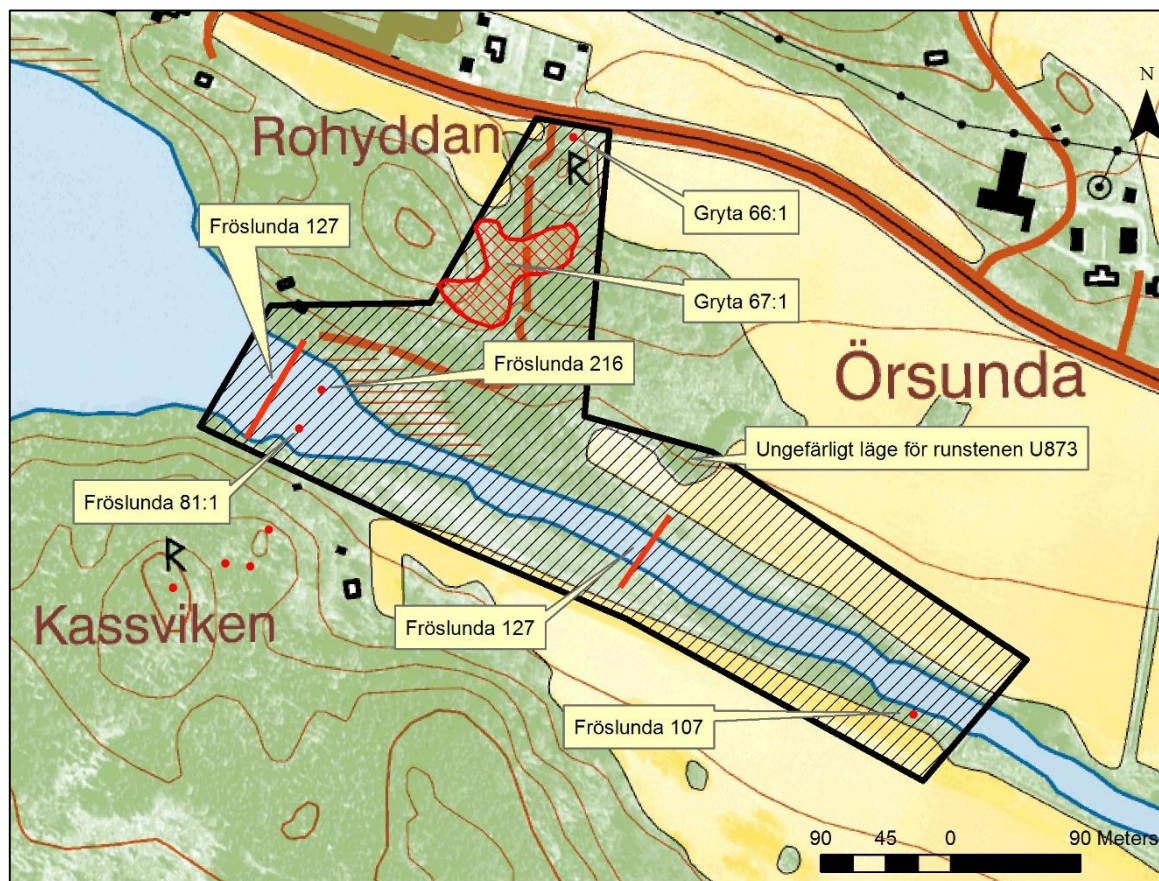
Viktigt att inte bebyggelsestrukturen förändras i anslutning till ån och att de få äldre byggnaderna bevaras. Lämningar i form av rester efter äldre broar eller annan småindustriell verksamhet kan finnas i anslutning till samhället Örsundsbro.

Dagens bro över Örsundaån. Foto från sydöst.

KULTURMILJÖ 2 - KASSVIKEN

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett høgt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom Riksintresseområde K50. Området utgör en vikingatida kommunikationspunkt med vadställen, runsten, fynd av vrak och betsel samt ett gravfält.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Gryta 66:1	Runsten (U873)	Fornlämning
Gryta 67:1	Gravfält	Fornlämning
Fröslunda 81:1	Fyndplats betselkedja (SHM)	Övrig kulturhistorisk lämning
Fröslunda 107	Vrakplats	Fornlämning
Fröslunda 127	Vad (2 st)	Uppgift om
Fröslunda 216	Vrakplats	Uppgift om

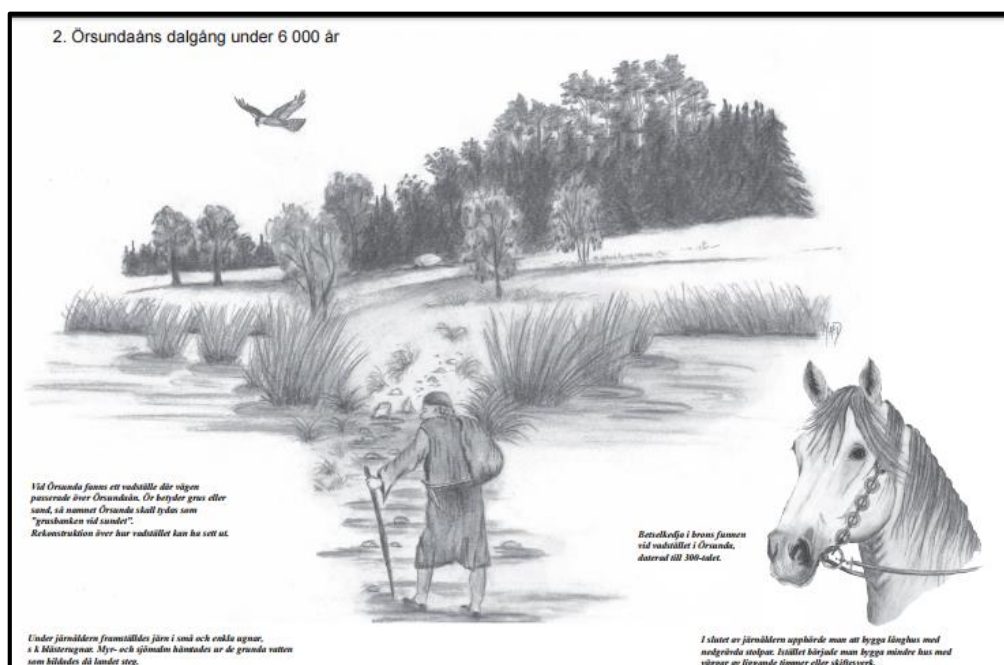
Kulturmiljöområdet omfattar åns båda sidor. Ån har här sitt utlopp från Alstasjön (Kassviken) i väster och rinner genom en smalare passage mellan två större bergshöjder för att fortsätta mot sydost i ett flackare odlingslandskap. Inom kulturmiljön finns vid och i ån uppgift om två vadställen, ett fartygsvrak och en betselkedja samt på åns norra sida ett gravfält och en runsten. Nordost om området ligger Örsunda by med tidigmedeltida skriftliga belägg, idag bebyggd.

Vid Kassviken anses det ursprungliga Örsundet (ör=grovt stenigt grus) ha legat (Palm, G. 1992). **Vadställena** vid ån (Fröslunda 127), registrerades i samband med detta projekt enligt uppgifter av arkeolog Annika Larsson, Uppsala universitet, som refereras i ett arbete om Örsunda gårds historia av Sven-Gunnar Hultman (2013). Örsundet som fått gett namn åt

Örsunda by, skall enligt Annika Larsson utgjorts av två olika läge för vad p.g.a. ras som skett med ett par århundraden emellan. Enligt muntlig uppgift från boende i området skall det finnas hålvägar (ridvägar) utmed sluttningarna på åns södra sida.

Ungefärligt läge för ett av vadställena.

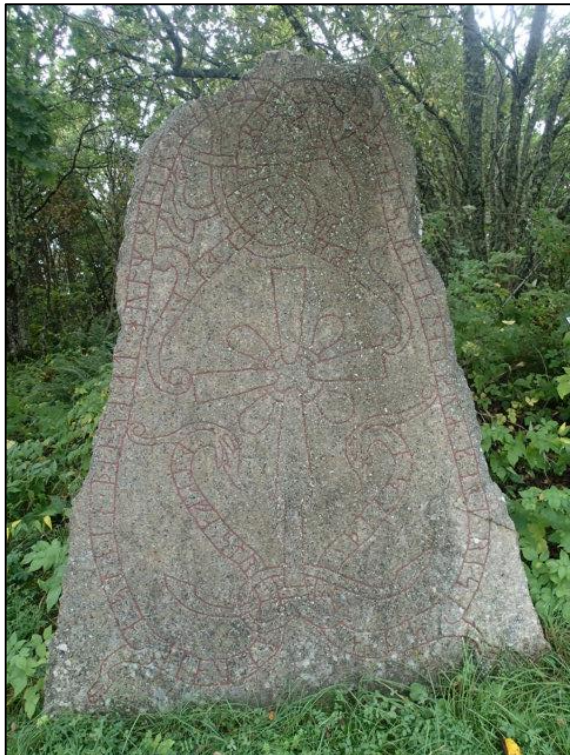
Teckningar från upplysningsskylt i Örsundsbro som visar betselkedja och det tänkta vadet över ån. Lagunda hembygdsförening. Texter. Göran Ulväng. Teckningar: Maud Donatello.

Fornsök anges att det på platsen en gång påträffats ett **båtvrak** (Fröstuna 216) vilket ska vara publicerat i Enköpingsposten år 1881. Ängen kallas Långtorsviken. Med tanke på läget samt att den aktuella farleden sedan århundraden är uppgrundad till följd av strandförskjutningen, bör fartyget vara flera hundra år gammalt (Statens maritima museum). Statusen är okänd om vraket.

På botten av ån har tidigare ett fynd av en **betselkedja** (Fröslunda 81:1) av brons hittats. Kedjan förvaras på SHM.

Runstenen (Gryta 66:1, U983) står idag utmed dagens landsväg från Örsundsbro, men ska tidigare ha stått vid Örsundaåns utlopp från Alstasjön, ca 200-300 m sydöst om sin nuvarande plats. Den omtalas ha tjänat som vägmärke, där den gamla Eriksgatan korsade Örsundet (Hultman, S-G.2013). Runstenens inskrift är från 1000-talet; "Tingfast lät resa

denna sten efter Holmger sin gode fader. Ingas man. Gud hjälpe hans själ. Balle ristade denna sten.”

Runsten (Gryta 66:1, U983) intill landsvägen. Ursprunglig plats ca 200-300 m sydöst om mot ån.

Gravfältet (Gryta 67:1), på åns norra sida, ligger på en i syd sluttande avsats av en markerad moränhöjd. Området är i dag helt igenväxt av buskage och träd och besöktes inte vid inventeringen. Gravfältet beskrivs enligt den senaste inventeringen 1980 bestå av 30 fornlämningar, varav tre är högar och resterande flacka runda stensättningar. Några av gravarna ska vara skadade av äldre odlingar, täktgropar, en kraftledning och en äldre körväg.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Den utgör en betydelsefull kommunikationsplats inom Mälardalens östligaste del under vikingatid och övergången till medeltid, med vadplatser som styrks av betselfynd, runsten och forskningsundersökningar. Norr om ån är byn Örsundet och i anslutning till byn ett större gravfält. Båtvrak, med oklar datering, visar åns nyttjande efter det att vadställena försvunnit. Kulturmiljön är delvis tydlig genom Örsunda bygravfält, vadplatserna och runstenens ursprungliga läge.

Hotbild

De öppna ytorna i anslutning till ån och vadställena är viktiga att bevara. Lämningar, både i form av rester efter äldre vad/broar samt flera vrak kan finnas i ån och utefter dess kanter. Gravfältet är kraftigt igenväxt.

KULTURMILJÖ 3 – ALSTA KVARN

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom Riksintresseområde 50. Inom området ligger Alsta by, ett kvarn- och sågområde, en stenvalvsbro, ett tegelbruk och en runsten.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Nysätra 68:1	Runsten (U836)	Fornlämning
Nysätra 166	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Nysätra 179	Fartygslämning	Uppgift om
Nysätra 182	Kvarn	Bevakningsobjekt
Nysätra 183	Bytomt Nedre Alsta	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet är det enda som inte ligger i direkt anslutning till Örsundaån, utan intill Lillån, en å som rinner ut i Alstasjön, till vilken även Örsundaån har sitt utlopp. Området omfattar åns båda sidor och ligger mellan vägen Örsundsbro-Nysätra och Alstasjön.

Fallhöjden inom området är på ca 15-20 meter och bl.a. nedströms bildas ett ravinlandskap med mycket branta åkanter. Inom kulturmiljöområdet ligger byn Nedre Alsta med ett par gårdsenheter, en mjölnarbostad, en nyare villa, en kvarnverksamhet med rötter i medeltid och under 1900-talet fanns här även en tegelindustri.

Nedre Alsta by (Nysätra 183) utgörs idag av ett par gårdsenheter på vardera sidan om ån. På åns västra sida är ett gårdstun med boningshus och ekonomibyggnader. Boningshuset är en större manbyggnad uppförd på 1860-talet i ett och ett halvt plan, med fasaden täckt av eternit (Anttila, K 1993 ff). Den flankeras av en flygelbyggnad i ett och ett halvt plan, troligen uppförd på 1890-talet. Bland gårdens ekonomibyggnader finns ut mot vägen en stenladugård uppförd 1897. Vid den östra infartsvägen till Nedre Alsta, finns ett knuttimrat stall samt Alsta kvarns mjölnarbostad som är uppförd 1816. Norr om ligger idag en nybyggd villa. Söderut längs åns östra sida finns en stuga, en jordkällare och en timrad bod.

Gårdstunet väster om ån.

En av de timrade bodarna, öster om ån.

Intill ån finns ett par mindre byggnader, varav en sannolikt utgör en byk-tvättstuga som har en mer utsmyckad exteriör än normalt. Den ligger intill dammen och i närhet till manbyggnaden med omgivande parkmiljö, vilket möjligen kan förklara husets utformning. Grunden är av huggna stenblock, fasaden har en vitmålade spontpanel med en tandsnittsågad bräda i gavelröstets nederkant och dörr- och fönsteromfattningar är figursågade. Av utseendet att döma är huset uppfört ca 1860-90.

Byggnad intill dammen, troligen
En tvättstuga. Foto: Sverker Larsson

Alsta by är omnämnd redan på 1220-talet, i Påve Honorius III:s skyddsbrev (DMS). Under 1300-1400-talen ägdes gårdarna i byn av adeln och Uppsala Domkyrka. Den äldsta kartan över byn är från år 1680-talet som visar att byn är uppdelad på Övre och Nedre Alsta, varav Övre Alsta ligger ca 500 meter norr om kulturmiljöområdet. Nedre Alsta bestod av tre hemman, två frälsegårdar och en skattegård, varav två låg på åns nordvästra sida och en på andra sidan ån. Till byn hörde två kvarnar. Förhållandena såg likadana ut nästa gång byn karteras år 1703. Idag finns två gårdar kvar medan den tredje är bebyggd med ett såghus.

Utsnitt från 1690-talets karta och 1703 års karta
över Nedre Alsta, med tre gårdar och två kvarnar.
© Lantmäteriet

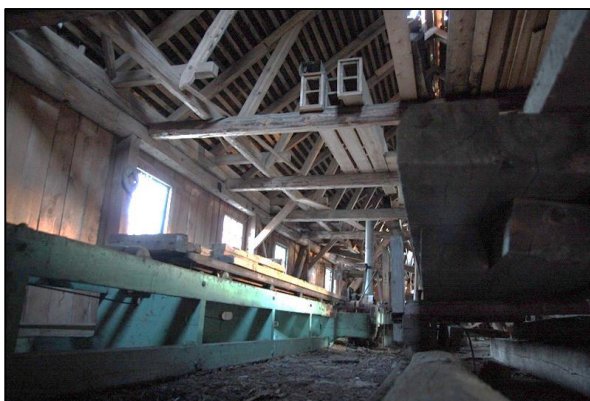
Utsnitt från 1703 års karta över Nedre Alsta,
med tre gårdar och två kvarnar.
© Lantmäteriet

Dagens kvarn- och såghus är uppförda på åns västra sida inom kvarnområdets södra del. **Kvarnen** är uppförd i två våningar, med ett murverk av tegel med vitsputsade släta fasader. Byggnaden har en utskjutande takkupa av trä sam en takkupa inocken. Den förra har sannolikt varit för att hissa upp spannmålssäckar medan den senare kan ha utgjort del ör maskineriet eller enbart för ljusinsläpp. Grunden är murad av grovhuggen sten. Enligt "Från Mälarbygd till skogsbygd" är dagens kvarnbyggnad från 1863, på skifteskartan från 1860 ligger dock en kvarnbyggnad på samma plats, den kan alltså vara äldre och året 1863 avse t.ex. en tillbyggnad.

Kvarnen och trätuben för vattnet in till kvarnen.

Sågen ligger mittför och väster om kvarnen, uppförd i två våningar med en stomme i stolpkonstruktion klädd med faluröd locklistpanel. Taket består av takstolar täckt med tvåkupigt tegel vilande på ett undertak av stickspån fäst på en gles läktning. På övervåningens finns en bevarad maskinpark. Huset har en grund av grovhuggna stenblock. Av stilen att döma är byggnaden uppförd omkring år 1900. Spår efter en torrlagd delvis stensatt ränna syns i anslutning tills sågens gavlar, varav tydligast i söder.

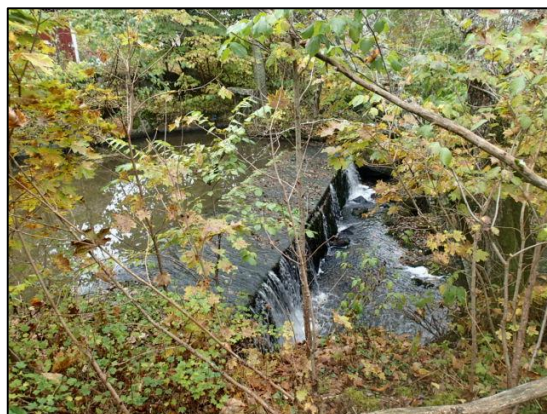
Till vänster såghuset och till höger del av sågens övervåning med dess maskineri. Till vänster en cirkelsåg, tillverkad ca 1950-1960-tal, i mitten troligen en äldre bana för stockvagnar tillhörande en ramsåg (byggnadens utförande i två våningar talar för att den ursprungligen inrymde en ramsåg), till höger troligen ett kantverk (kantsågningsmaskin) med remdrift. Foto: Sverker Larsson.

Vare sig kvarn eller såg är idag i bruk.

Inom **kvarnområdet** (Nysätra 182) finns förutom dagens kvarn- och såghus, lämningar efter dammvallar, rännor och en kvarngrund efter minst två kvarnar. I kvarnområdets norra del är en spegelblank kvarndamm och söder om är ett dämme av cement och trä. Kvarnruinen nedströms, ligger vid det högsta fallet utmed åns östra sida. Den har mot ån en närmast två meter hög kallmurad stengrund med uttag för ett par fönster. Kvarnen finns markerad på en karta från år 1703 som en skattekvarn. Nedströms kvarnen är det andra dämmet, en bro med två kallmurade valv, delvis raserad, av både huggna och naturliga stenar. Över dämmet går en gångbro med ett rangligt järnräcke. Ca 50 meter nedströms om dagens kvarnhus låg det äldre kvarnläget, vilket enligt 1703 års karta utgjorde "frälsekvarnen". Kvarnen har inte lämnat några tydliga spår, men utmed ån finns spritt tuktade stenar. Både nedströms och uppströms finns rester efter stensatta rännor, delvis raserade eller utrivna. När kvarndriften påbörjades i Alsta är oklart, men enligt uppgift ska det funnits en kvarn här redan på 1340-talet som tillhört ärkebiskopen (Anttila, K 1993).

Kvarngrunden.

Det övre dämmet.

Nedre dämmet och bron nedströms.

Den raserade rännan från de övre dämmet

Norr om dammen är en välbevarad **stenvalvsbro** (Nysätra 166), med två brospann. Brons räckor utgörs av tuktade gråstenspelare med järnrör. Bron är en del av den gamla landsvägen vilken finns med på bykartan från år 1703 och nyttjas idag som byväg mellan gårdarna. Vägbanan är belagd med grus. Söder om bron är kvarndammen.

Den välhållna stenvalvsbron utmed den gamla landsvägen, med dammen i förgrunden.

Under 1920-talet uppfördes ett **tegelbruk** inom kulturmiljöområdets sydligaste del, vilket var i gång fram till 1965. Tegelbruket hade ringugn och två torkvåningar. För driften användes vattenkraft via en linledning från ån. En torklada och andra byggnader finns kvar idag, men är ombyggda till bostad och stall (Anttila, K 1993).

Utsnitt från den Ekonomiska kartan från år 1951 med Nedre Alsta, Alsta kvarn och Tegelbruket. © Lantmäteriet.

Fyndet av en del av en **båt** (Nysätra 179) påträffades i början av 1900-talet vid upptagning av nät i norra kanten av Alstasjön vid Alsta gård. Det var ett stycke bottenparti och fören till en båt eller en kanot av ek (ATA 4904/29).

En **runsten** (Nysätra 68:1) står i norra kanten av gårdsplanen på åns västra sida och söder om landsvägen. Texten är vänd mot landsvägen. Inskriften berättar om sex bröder: *"Gisl, Holmfast, Gudfast, Styrfat och Torgils som reste stenen efter sin far Salve"*.

Områdets kulturhistoriska värde

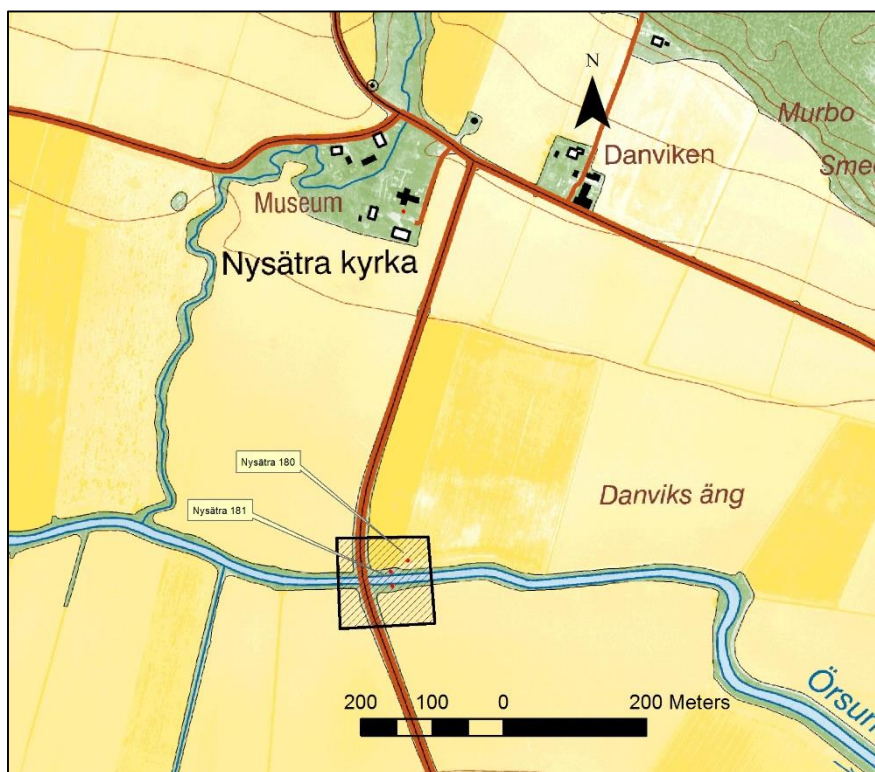
Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. Bevarandet av hela miljön med dammen, fallet, ruinerna, de äldre byggnaderna, varav två gårdar ligger kvar på de historiska gårdstomterna, stenvalvsbron, den äldre landsvägen och den gamla kvarndriften gör området unikt. Runstenen, gamla landsvägen och stenvalvsbron pekar på en lång kontinuitet av kommunikationer vid Alsta. Upplevelsevärdet är stort med bron vid vattenspegeln, kvarnresterna och gårdsmiljöerna. Inga av industribyggnaderna har någon ursprunglig funktion idag medan bostadshusen är bebodda.

Hotbild

Fiskevårdsåtgärder på platsen kan vara aktuella då dämmena utgör ett hinder för fria fiskvägar. Såghuset är i ganska gott skick och det bevarade maskineriet utgör ett betydande kulturhistoriskt värde. Begränsade byggnadsvårdsåtgärder skulle troligen räcka för att förhindra förfall. Kvarnhuset är delvis i mycket dåligt skick med delvis raserade väggar. Vårdinsatser bör sättas in snarast om byggnaden inte ska sluta som ruin, vilket vore beklagligt då miljön i övrigt tillsammans med såghuset utgör en värdefull industrihistorisk miljö. Även det nedre dämnet med slagna stenvalv är på väg att rasera och i behov av åtgärder. Flera generationer av kvarnar och gårdsbebyggelse har funnits inom området varför lämningar som inte är synliga idag kan finnas dolda i marken.

KULTURMILJÖ 4 - NYSÄTRA

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett ringa värde för kulturmiljön. Området ligger inom riksintresseområde K50. Inom området finns flera generationer broar samt uppgift om delar av en runsten.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Nysätra 180	Runsten	Uppgift om
Nysätra 181	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljön berör åns båda sidor. Ån rinner i öst-västlig riktning genom den flacka uppodlade dalgången. Landsvägen mellan Nysätra kyrka och Landsberga by, korsar ån via dagens nya bro. Inom området finns äldre brofästen och uppgift om runstensfragment.

Öster om dagens betongbro, finns rester efter en äldre **bro** (Nysätra 181) i form av stenfundament på åns båda sidor. På en karta från år 1692 över Landsberga by finns en bro markerad på ungefär samma plats. I karttexten benämns bron som "Nysätra bro". Den var ca 140 meter lång och förband två viktiga delar, Nysätra kyrka norr om ån, anlagd under medeltid och Landsberga gård söder om ån. Landsberga anses ha varit en kungsgård redan under yngre järnålder och är en så kallad Husaby (Ulväng, G. 2008). Enligt uppgift av boende har ytterligare en bro funnits, som föregick dagens bro, och som legat väster om denna.

De äldre brofästena i förgrunden, där även den äldre bron från 1600-talet funnits, med dagens betongbro i bakgrunden. Foto: från nordöst.

Utsnitt av rektifierad lantmäteriakt över Landsberga by från år 1692. ©Lantmäteriet

De **runstenfragment** (Nysätra 180) som uppges vara funnet intill bron registrerades i samband med detta projekt. De finns angivet och avritat i Peringskiölds Monumenta IV på 1600-talet; "Nysätra broo och på backen fragm. (af runsten)". På avritningen efter träsnittet finns bläckanteckningen "»Nysätra broo, och på backen fragm: Lagunda här» »Nysätra; vid broen på backen». Fragmenten saknar runor men har flera ornamentslingor. Enligt Upplands runinskrifter (nr 3 S 461) så anser man att bron som omtalas, är den som gått norr om Nysätra kyrka över Nysätrabäcken, vilket är mindre troligt. Bron över Örsundaån var under 1600-talet en av de längsta och viktigaste överfarterna och benäms då som Nysätra bro.

Vid Nysätra kyrka, norr om kulturmiljöområdet, finns uppgift om en runsten, eller delar av en runsten vid grundbygget av ett uthus (Nysätra 43:1), vilken haft en text som inte var tolkningsbar. Om dessa delar hört samman med fragmenten vid bron eller om det rör sig om två stenar är oklart.

Skiss ur Peringskiölds Monumenta IV.

Områdets kulturhistoriska värde

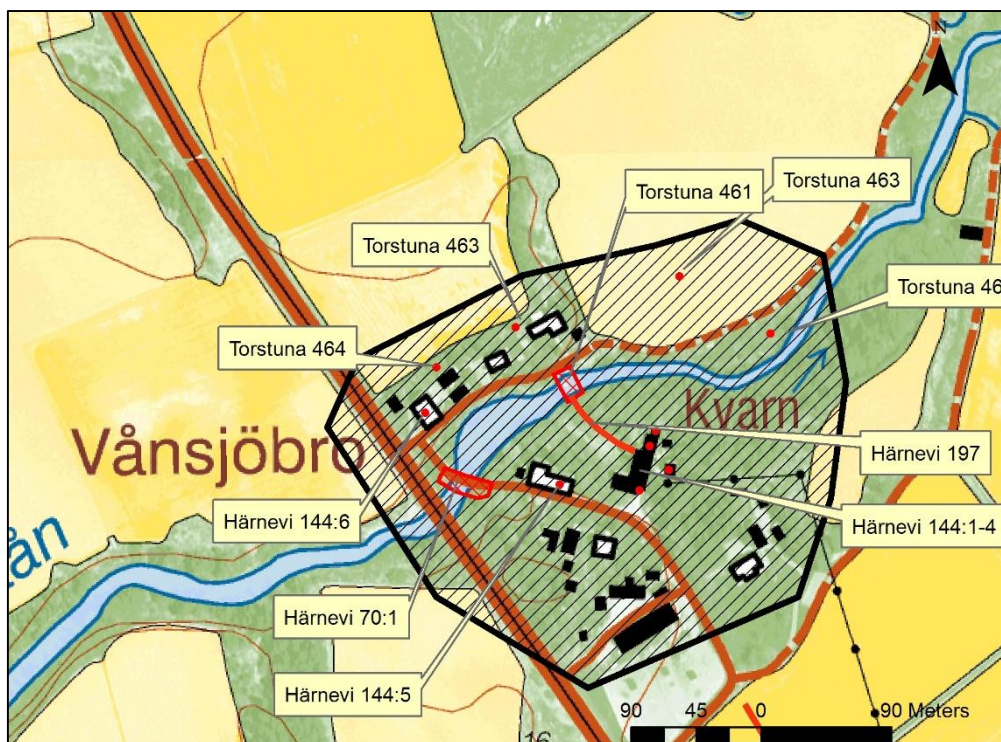
Kulturmiljöområdet har ett ringa värde för kulturmiljön. Platsen utgör en kommunikationsled över ån, möjligen med rötter i vikingatid. Platsen för runstensfragmenten var tidigare inte registrerat i Fornsök. Den historiska berättelsen går att förstå, men upplevelsevärdet är ringa.

Hotbild

Rester efter flera generationer av broar finns i anslutning till ån, både synliga och sannolikt dolda i marken. Flera fragment från runstenen kan finnas i anslutning till ån.

KULTURMILJÖ 5 - VÅNSJÖBRO

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom riksintresseområde K50. Inom området finns byggnader och lämningar som hör samman med småindustriell verksamhet i huvudsak från historisk tid, men även med bl.a. uppgifter om medeltida kvarnplatser. Fiskevårdsåtgärder redan genomförda.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Härnevi 70:1	Bro	Fornlämning
Härnevi 144:1-6	Byggnad annan	Ej kulturhistorisk lämning
Härnevi 197	Dammvall	Bevakningsobjekt
Torstuna 461	Kvarn	Fornlämning
Torstuna 462	Kvarn	Uppgift om
Torstuna 463	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om
Torstuna 464	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidorna om ån. Ån rinner i en svagt meandrande fåra i den öst-västliga flacka dalgången, med Åsåsen norr och söder om ån. Inom kulturmiljön finns ett flertal äldre industribyggnader, mjölnarbostad, stenvalvsbro, kvarnlämning och platser för kvarnar. Dagens landsväg över ån tillkom under 1950-talet och går i områdets västra kant. Den äldre landsvägssträckningen har gått öster om denna via stenvalvsbron. Fiskevårdsåtgärder är här redan genomförda.

Området är idag bebyggt med ett stort antal byggnader som i huvudsak hör samman med det äldre jordbrukets småindustriella verksamheter som exempelvis kvarn, mejeri, såg m.m. Idag är ingen verksamhet igång och några av husen är ombyggda till bostadshus och flera står tomma eller används som magasin.

Bebyggelsen på åns norra sida utgörs av en f.d. **mejeribyggnad** (Härnevi 144:6) uppförd i början av 1900-talet i tegel och med en hög skorsten. Driften upphörde före 1935 och huset har byggts om till privatbostad. Idag finns ytterligare två boningshus på samma sida ån som inte finns med på 1864 års Häradskartan men är med på den Ekonomiska kartan från år 1951. På ungefär samma läge som dessa har tidigare funnits ett **soldattorp** (Torstuna 464) och ett **mjölntorp** (Torstuna 463) samt ytterligare ett mjölntorp öster om dessa, i dagens åker. Torpen finns markerade på en lantmäteriakt över Vånsjö från år 1740.

Över ån går en välbehållen **stenvalvsbro** (Härnevi 70:1). Bron är drygt 30 meter lång och närmare två meter hög, med två slagna valvbågar med ett räcke av stenstolpar, förbundna med skenor och stänger av järn. På bronns sydvästra sida finns en utsmyckning i form av ett par järndekorationer.

F.d. mejeriet.

Stenvalvsbron och den äldre landsvägen.

På åns södra sida ligger flertalet av de kvarvarande byggnaderna inom området. Utmed den äldre vägsträckningen, söder om bron ligger det gamla **garveriet** (Härnevi 144:5), idag ombyggt till bostäder. Byggnaden uppfördes på 1830-talet och byggdes om till handelsbod och bostäder på 1980-talet. Enligt uppgift skulle det ha funnits nergrävda kar nordväst om byggnaden för blötläggningen av skinnen. Garveriet var i bruk fram till 1920-talet och handelsboden fram till år 1961. Intill garveriet finns en mindre bod där man bedrivit slakteriverksamhet (Från Mälärvik till skogsbygd.1993).

I den östra delen av området är flera verksamheter sammanbyggda i en gemensam byggnad som har tjänat som kvarn, såg, brunstensfabrik och smedja (Torstuna 14:1-4). **Kvarnen** fick sin drivkraft i huvudsak genom vattenturbiner. Under torrår och hårda vintrar när vattnet sinade fanns en ångmaskin som tillskottskraft. År 1919 kom elkraften och en stor elmotor fick

överta ångmaskinens arbete. Kvarnen drevs fram till 1992 (Härnevi hembygdsförening). I anslutning till kvarnen är ett **såghus**.

Brunstensfabriken var förlagd inom kvarnfastigheten. Brunstenen togs från manganmalmsgruvorna i Värmland som bearbetades i fabriken i Vånsjöbro. Den färdiga produkten ingick som en viktig del i syrabatterier som användes som strömkälla i den tidens telefonapparater. Tekniken gick framåt och snart kom torrbatterierna att ersätta syrabatterierna och verksamheten upphörde (Härnevi hembygdsförening).

Kvarnen med tillhörande byggnader. Från söder.

Smedjan.

Smedjan som byggts samman med kvarnen är uppförd i korsvirkesteknik med tegelväggar, vilket är ovanligt för bygden, har småspröjsade fönster och enkupat taktegel (Från Mälarvik till skogsbygd.1993).

Ett äldre timrat magasin finns intill och öster om den långa industribyggnaden.

Den äldre kvarnverksamheten anses ha medeltida anor (Från Mälarvik till skogsbygd.1993). På en sockenkarta över Härnevi från år 1693 finns en kvarn som benämns "*Lilla kronokvarnen*" vid Vånsjön. På en lantmäteriakt från år 1740 över Vånsjö by finns två kvarnar markerade på den norra sidan och en kvarn på den södra sidan. Grundrester efter **två av kvarnarna** (Torstuna 461), som legat på var sida om ån, återfinns i form av fundament av huggna stenar, medan den **tredje kvarnen** nedströms inte kunde återfinnas (Torstuna 462). Vid de två kvarnlagena finns söder om ån välbevarad dammvall som i samband med fiskevårdsåtgärder delvis rivits ut vid ån.

Utsnitt av 1740 års karta över Vånsjön.
©Lantmäteriet

Till vänster del av en kvarngrund och det f.d. dämnet vid ån och till höger dammvallen söder om ån.

Dammvallen (Härnevi 197) på åns södra sida är ca 60 meter lång och en meter hög av kallmurade stenar och förstärkt med cement. Dammvallen går i en båge från kvarnhuset och mot de äldre kvarnlagena i ån. Dammvallen finns inte markerad på någon äldre historisk karta.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. Det handels- och kulturcentrum som utvecklades här med början under 1800-talets första hälft, har flera välbevarade byggnader och har pekats ut som en värdefull kulturmiljö (Bygd att vårda, 3 1983). I den värdefulla miljön ingår också stenvälsbron med den äldre landsvägen. Vansjöbro och dess historia är fortfarande mycket tydlig, genom de välbevarade byggnaderna, stenvälsbron och äldre kvarnlämningar. Platsen har under 1800-talets senare del och långt in på 1900-talet varit bygdens knutpunkt med handelsbod och arbetstillfällen. Kvarnverksamheten har lång kontinuitet. Upplevelsevärdena är stora. Inga av de ursprungliga verksamheterna är idag i bruk.

Åtgärd

Fiskevårdsåtgärder på platsen är redan genomförda för att bl. a få aspen att vandra uppför ån och finna lekplatser. Åtgärderna bestod av en utrivning i ån, sannolikt av en del av dammvallen samt de äldre kvarngrunderna, samt utplacering av block och stenar i ån.

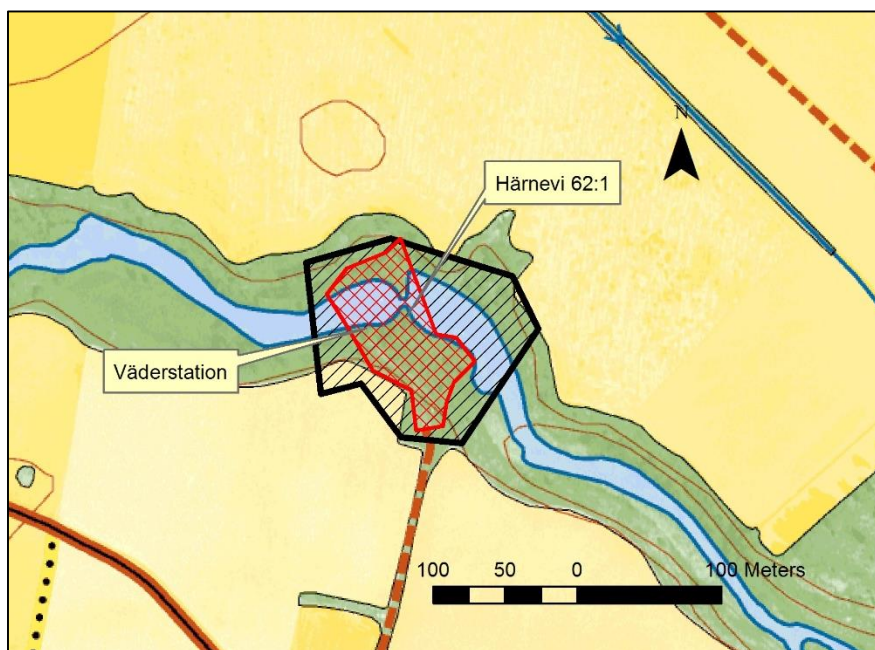
(Vansjöbro hembygdsförenings hemsida).

Asp fisket var ett uppskattat nöje, om vårvällarna när arbetet var slut för dagen. Det pågick vid fiskens lektid från mitten till slutet av april, då isen gått, vårfloren var över och vattenföringen i ån minskat en del. Då passade man på att först öppna alla dammluckor för att sänka vattnet i dammen. När det så var gjort stängdes dammluckor till och vattenflödet i å-rännan avstannade. När fisken, som helst stod i forsarna märkte att vattnet sjönk ville den vända och gå medströms. Då gällde det att förse sig med håvar och störar för att försöka fånga och döda så många fiskar som möjligt. Men stenarna på åbotten var hala och slippriga, varför det ofta hände att man fick sig ett ofrivilligt dopp i det kalla vattnet. Asparna var bjässar på 5-6 kilo, men även Gädda och Id kunde vara ganska stora. Det blev ett välkommet tillskott till vardagsmatsedeln, Aspen kokades in och åts kall, den ansågs av många som en stor läckerhet. Både gammal och ung deltog i fiskafänget, man kunde ibland få 100-tals kg på en enda kväll. Det var på 1910-1920-talen som detta fiske lönades sig bäst. Åren före åns muddring.

KULTURMILJÖ 6 – ÅSUNDS KVARN "SNUGGAN"

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom riksintresseområde K49. Inom området finns lämningar efter äldre kvarnverksamhet med tillhörande torp.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Härnevi 62:1	Kvarn	Fornlämning

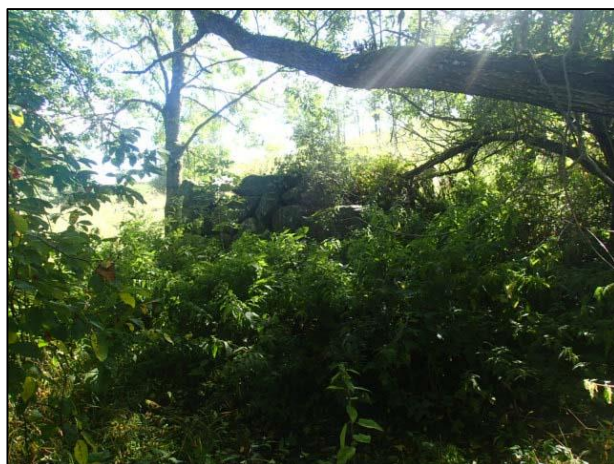
Kulturmiljöområdet berör båda sidorna av ån, som här rinner lätt meandrande i en djupt nedskuren ravin med branta åkanter, omgiven av åkermark. Området har en kraftig växtlighet intill ån och med sumpiga åkanter. Strandbrinken utgör en beteshage. Inom området finns rester efter en kvarn och tillhörande torp samt en hydrologisk mätstation.

Lämningarna efter **kvarndriften** (Härnevi 62:1) utgörs av rester efter en dammvall, lastbrygga, kvarngrund, husgrund, jordkällare och en väg. Dammvallen är till största delen raserad och var betydligt mer välbehållen vid 1980 års fornminnesinventering. Rester efter dammvallen syns idag på den södra sidan som en jordblandad stenvall. Åkanterna var sankta vid inventeringstillfället och det svårt att se om dammvallen fanns kvar i ån och på dess norra sida. På åns södra sida är ett stenfundament ca tio gånger fyra meter stort, som tolkats som en lastbrygga. Norr om denna, mot ån är rest efter en kvarngrund och en kvarnränna. Söder om lastbryggan är grunder efter ett **torp eller backstuga**. Boningshusets syllstensrader är låga och delvis överväxta. I ena hörnet syns rester efter en eldstad. Intill är en stensatt grop efter en jordkällare, även den kraftig överväxt. Från kvarnområdet och uppför åbrinken mot åkerkanten, leder en uppbyggd gräsbeväxt vägbank. Kvarnen benämns enligt uppgift från Revideringsinventeringen som *Åsunds kvarn* eller *Snuggan*.

Kvarnen har historiskt tillhört Stora Härnevi, som har haft ett flertal kvarnar utmed ån, varav den första finns omnämnd år 1481. Det äldsta belegg för kvarnläget är från en sockenkarta från år 1688, men en mer precis placering återfinns på en karta över Stora Härnevi från år 1740. Kvarnen står då angiven som en skattekvarn. Under 1800-talets mitt kom de mindre kvarnarna att ersättas av en större kvarn uppströms (se Härnevi kvarn Objekt 7).

Ån uppströms dammvallen

Kallmurat fundament

Källaregrunden.

Stensyllsrad till torpgrund.

Översikt – kvarnläget skymtar mellan träden intill ån. Foto från sydöst.

Inom områdets nordvästra del och på åns södra sida är en hydrologisk mätstation.

Områdets kulturhistoriska värde

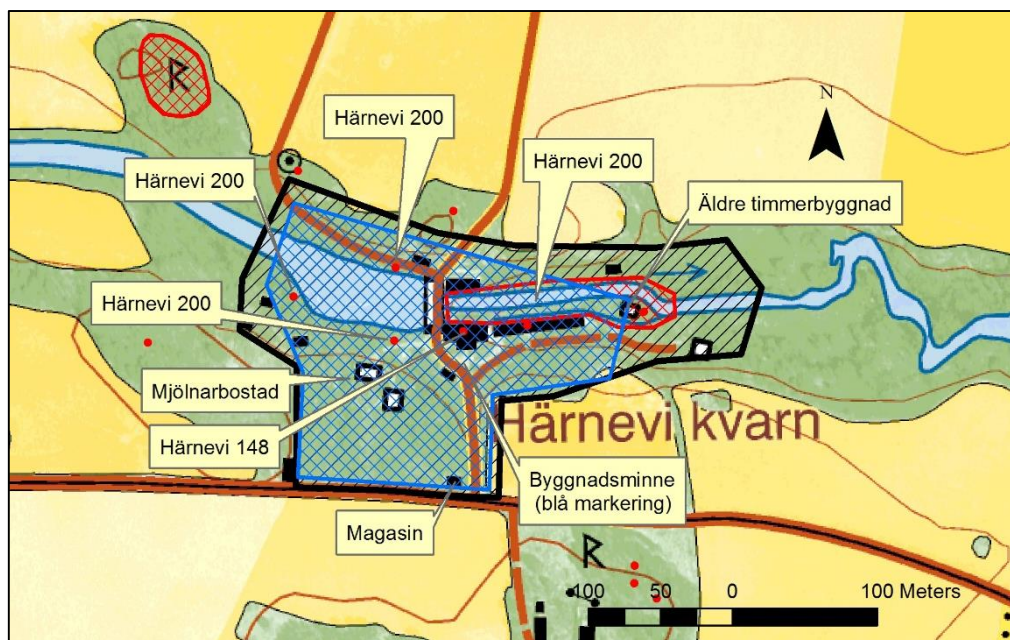
Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Kvarnlämningen är en av de sju kvarnar som har funnits utmed ån inom Härnevi socken från 1600-talet, möjligen med rötter i medeltid. Flera av de andra samtida kvarnarna är utrivna eller överbyggda, varför denna har fått en hög värdering. Den kulturhistoriska berättelsen och upplevelsevärdet är ringa, medan det vetenskapliga värdet är högt.

Hotbild

Dammvallen är till viss del raserad och lämningarna i övrigt otydliga. Om några åtgärder ska göras utgör en stor del av området fornlämning.

KULTURMILJÖ 7 – HÄRNEVI KVARN

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och Byggnadsminneslagen och ligger inom riksintresseområde K49. Inom området finns både kvarstående hus och lämningar som hör samman i huvudsak med den kvarnverksamhet som funnits här under ca 600 år.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Härnevi 148	Härnevi kvarn	Byggnadsminne/Byggnad annan
Härnevi 200	Kvarnar, rännor	Uppgift om

Kvarnområdet omfattar åns båda sidor. Ån flyter i en lätt meandrande fåra med sluttande åkanter mot den breda dammen fram till dämmet, där kvarn- och sågbyggnaderna ligger på ömse sida om ån, mellan bron och dammvallen. I anslutning till ån finns en lada, ett par boningshus och magasin. Kvarndrift har funnits i Härnevi sedan 1400-talet.

Härnevi kvarn stod färdig år 1864 (Härnevi148). Den ersatte då fem kvarnarna vid närbelägna fall. Kvarnens exteriör är till stora delar bevarad. Den är uppförd i tegel som är vitputsad, med rundbågiga fönster och med en kraftig tandsnittsdekor i avvikande rött tegel under takfoten (Bygd att vårda, 1983). Ett ångmaskinhus har byggts till i den södra fasaden och mot ån ett ångturbinhus. Driften lades ned år 1988. Den tekniska utrustningen finns kvar från 1920-talet och framåt. Dämmet är uppbyggt av huggna stenar och cement och har fyra dammluckor. På dämmet är en grusväg/bro med stenspollare och järnräcken.

Härnevi kvarn, damm och dämmet.

Kvarnhuset och stallet med kvarnhjulen.

På andra sidan ån mittför kvarnen ligger sågen och väster om den ett virkeslida. Öster om sågen nedströms ligger en äldre delvis timrad lada (Från Mälarbygd till Skogsbygd, 1993). Vid infarten och söder om kvarnområdet är en välbevarad timrad magasinsbyggnad, vilken enligt tradition ska vara uppförd på 1700-talet som sockenmagasin och flyttats från kyrkan hit på 1860-talet.

Lägena för de fem **äldre kvarnarna** (Härnevi 200) är markerade både på en karta över Stora Härnevi från år 1693 och 1740, men finns med redan på en småskalig sockenkarta från år 1688. Lämningar efter de fem äldre kvarnarna är få. Det västligaste kvarnläget är till stora delar igenväxt och åkanten vattensjuk. Här finns en mindre ansamling av sten som kan utgöra rester efter en kvarn. Vid läget norr om dagens bro finns en förhöjning ca 6x12 m, möjligen en kvarngrund. Idag är här en syrenberså, med ett kvarnhjul som bord. För läget norr om ån, kan inga synliga spår efter någon kvarn.

Den 70 meter långa uthuslängan söder om kvarnbyggnaden har utgjort kvarnstall, svinhus samt ladugård. Utmed den södra långsidan är inmurade kvarnstenar mellan varje port.

Ca 50 meter öster om längan ligger en timrad tvåvåningsbyggnad som har hört samman med en av de äldre kvarnarna. Byggnaden är välbevarad och kulturhistoriskt intressant (Från Mälarbygd till Skogsbygd, 1993). I anslutning till kvarnhuset och nordväst om ligger två bostadshus och flera ekonomibyggnader. Det äldre bostadshuset är uppfört under 1700-talet och har tjänstgjort som mjölnarbostad till de äldre kvarnarna. De andra byggnaderna är uppförda under 1900-talet första del. Ett av de mindre uthusen intill ån är timrat.

Ovan: Magasinbyggnad ev. sockenmagasin
Nedan utdrag ur Härnevi sockenkarta från år 1688.
©Lantmäteriet

Av de andra två kvarnlägena, på åns södra sida, låg den ena kvarnen på samma plats som dagens kvarn och den andra, längre söderut, i anslutning till det tvåvånings timrade huset som finns omnämnt ovan.

Utsnitt från karta över Stora Härnevi från år 1740. ©Lantmäteriet

Utefter åns södra sida, mot kvarnen är en torrlagd stensatt ränna som går från dämnet och nedströms, utmed en ca 150 meter lång sträcka. Vattnet rinner idag utmed den norra sidan, intill såghuset och regleras genom dammluckor vid dämnet. Dammvallen nyttjas även som bro. Äldsta skriftliga belägg för kvarnar hörande till Härnevi är från år 1562 "*Hernauij Quarn*".

På kartan från år 1740 finns tre torp markerade. Det norra torpet kan utgöra mjölnarbostaden och på platsen för det södra torpet finns idag ett bostadshus med oklar ålder, medan platsen för det tredje torpet, som låg mittför den långa ladugården, är helt borta. Perenna växter fanns på platsen.

Torrlagd ränna intill kvarnen.

Områdets kulturhistoriska värde

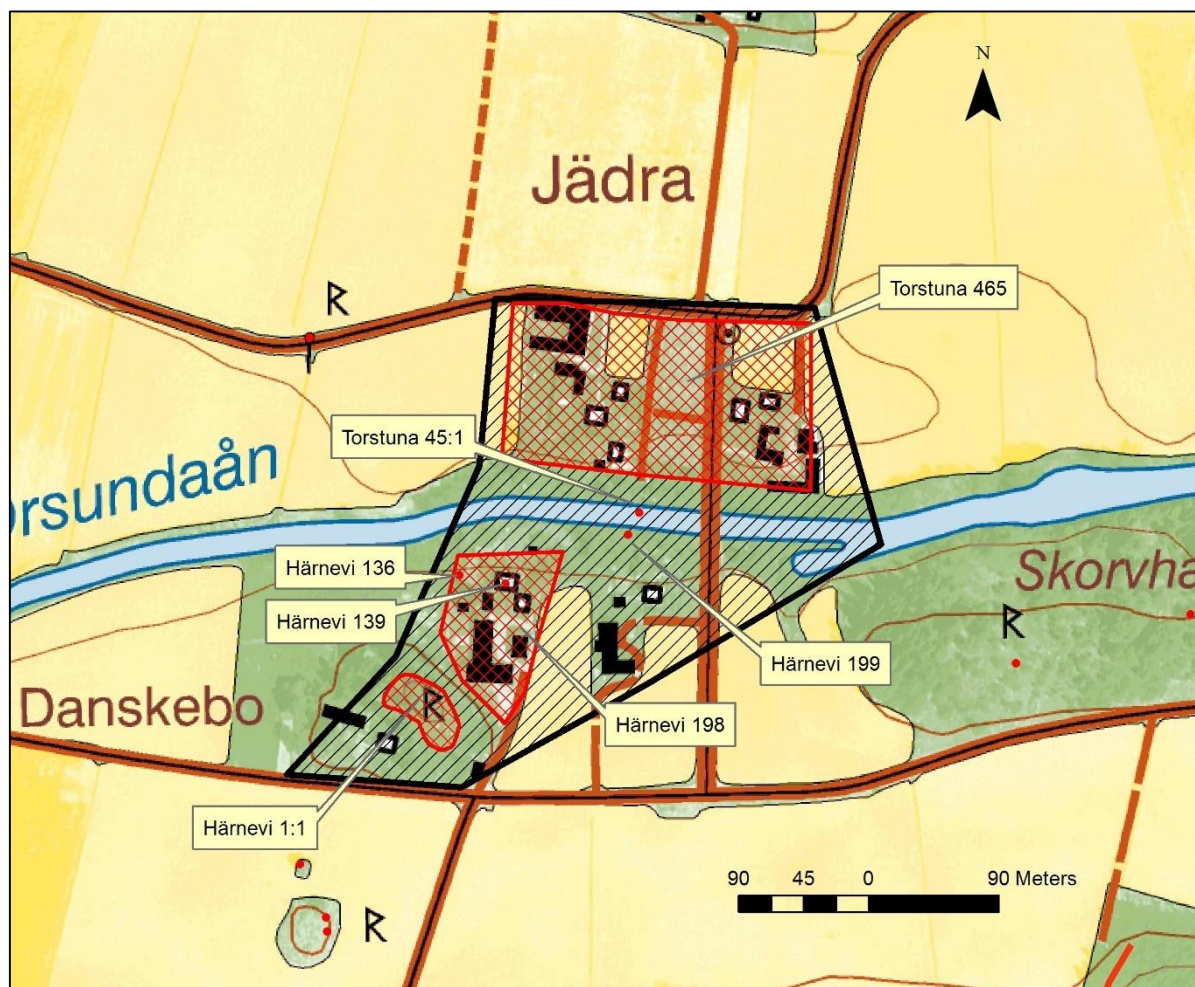
Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. Området är bedömt enligt de skyddsbestämmelser som finns, att det har viktiga värden både att värna och vårda. Kvarnområdet anses utgöra en närmast komplett bevarad miljö med industri- och bostadsbebyggelse med bl.a. den tekniska utrustningen, ett dokument över en småskalig landsbygdsindustri under 1900-talets förra hälft. Anläggningen som helhet förmedlar tidigare levnadsvillkor på ett mycket pedagogiskt sätt. Inga verksamheter är i drift idag. Flera hus nyttjas som bostadshus. Den långa kontinuiteten, med kvarndrift från 1500-talet och framåt, med de fem äldre kvarnplatserna ger kulturmiljön en djupare dimension.

Hotbild

Stora delar av kulturmiljön har skydd genom Byggnadsminnet, medan de äldre kvarnlägena kan vara starkt hotade då rester efter dessa kan finnas i åkanterna.

KULTURMILJÖ 8 – DANSKEBO - JÄDRA

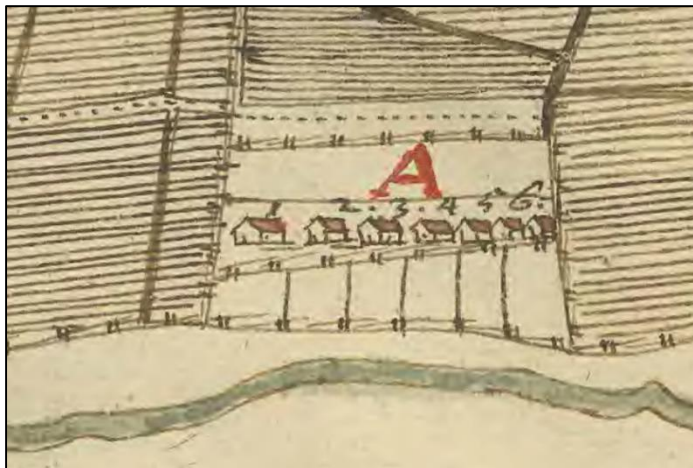
Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett høgt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Inom området finns två byar, gravfält, fyndplatser för pilspetsar samt uppgift om vadställe och kvarn.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Härnevi 1:1	Gravfält	Fornlämning
Härnevi 136	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 139	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 198	Bytomt Danskebo	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 199	Kvarn	Uppgift om
Torstuna 45:1	Vad	Uppgift om
Torstuna 465	Bytomt Jädra	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet omfattar åns båda sidor. Ån rinner stilla från slätten "Marslätten" i väster som smalnar av mot öster till en trängre passage. Norr om ån är åkermark en svagt sydsluttande åkermark och söder om ån finns uppstickande moränhöjder i det annars flacka åkerlandskapet. Över ån går en väg och bro. Inom området finns två by- och gårdstomter, ett gravfält fynd av flera järnföremål, uppgift om ett vad och en kvarn.

De båda byarna, Jädra och Danskebo, ligger på vardera sidan om ån, vilken även delar socknarna.

Utsnitt från karta över Jädra by från år 1652. © Lantmäteriet.

Jädra by (Torstuna 465), ligger norr om ån och är idag bebyggd med två gårdar, med flera boningshus och ekonomibyggnader. Byn karterades år 1652 och utgjorde då en radby om sex kronogårdar. År 1779 karteras byn igen och då fanns fyra gårdar i byn. Äldsta skriftliga belägg för Jädra by är från år 1385 "*in jædthrom*". Jädra by omnämns också som den "*glömda Konungaby*" (Fornvännen, 36, s 231).

Utsnitt ur karta över Danskebo från år 1793. © Lantmäteriet

Danskebo (Härnevi 198) söder om ån, är idag bebyggd med ett par boningshus och flera ekonomibyggnader. År 1539 utgjordes byn av en och en halv skattegård samt en halv skatteutjord. Byn karterades år 1652 och då anges enbart en halv skattegård, medan en yngre karta från år 1793 anger ett halvt skatte-kronohemman fördelat på två gårdar. Äldsta skriftliga belägg för Danskebo är från år 1509 "*i Danskeboda*".

I ån har funnits en **kvarn** (Härnevi 199) som hört till Danskebo. Den finns med på en karta över Jädra by från år 1779, samt på en småskalig sockenkarta från år 1688 över Härnevi socken.

Vadet i början av 1900-talet. Upplandsmuseet.

Ett **vadställe** (Torstuna 45:1) har enligt uppgift funnits mellan byarna. På 1920-talet muddrades ån och en grusbänk samt ett bergsparti sprängdes bort, då även en spång, mellan byarna försvann, vilken kom att ersättas med en bro (Härnevi hembygdsförening). Tidigare hade vattenflödet haft svårt att komma fram och den s.k. Marslätten, väster om svämmade över vid höga vattenflöden (Fornvännen, 1941, s 241ff).

Enligt en karta, över Danskebo från år 1793, syns en bank i ån mellan byarna och över banken går en bro. På samma ställe går det idag en gångbro över ån mellan gårdarna, medan tidigare gick gångbron över grusbanken.

Dagens gångbro och till höger den äldre gångbron över Örsundaån. Foto: J. Alinder. Upplandsmuseet.

Gravfältet (Härnevi 1:1) ligger på en mindre grusås sydväst och i direkt anslutning till Danskebo, vilket för tanken till ett förhistoriskt bygravfält. Namnformen Danskebo pekar dock på en medeltida etablering (Rahmqvist, S, 1996). Gravfältets samtida boplats kan ha legat på samma plats som Danskebo eller i dess närområde. Gravfältet har idag ca tio synliga gravar, varav en hög och övriga runda stensättningar. Gravfältet är skadat genom flera grustäkter och flera fynd har hittats på platsen, bl.a. en sax och en sporre av järn, varav saxen har konserverats och återförts till markägaren och sporren förvaras på Enköpings museum.

Flera fynd av järn har påträffats i anslutning till Danskebo bl.a. **två pilspetsar** (Härnevi 136) och **två spjutspetsar** (Härnevi 139). En av pilspetsarna skall ha hittats i trädgården och den andra i en backe sydväst om landsvägen. Av två båda spjutspetsarna skall den ena vara funnen 1901 vid uppodling av en åker, sydväst om landsvägen vid Danskebo och den andra saknar uppgift om fyndplats. Dessa järnföremål kan ha kommit från förstörda gravar men kan också hört samman med en strid.

Områdets kulturhistoriska värde

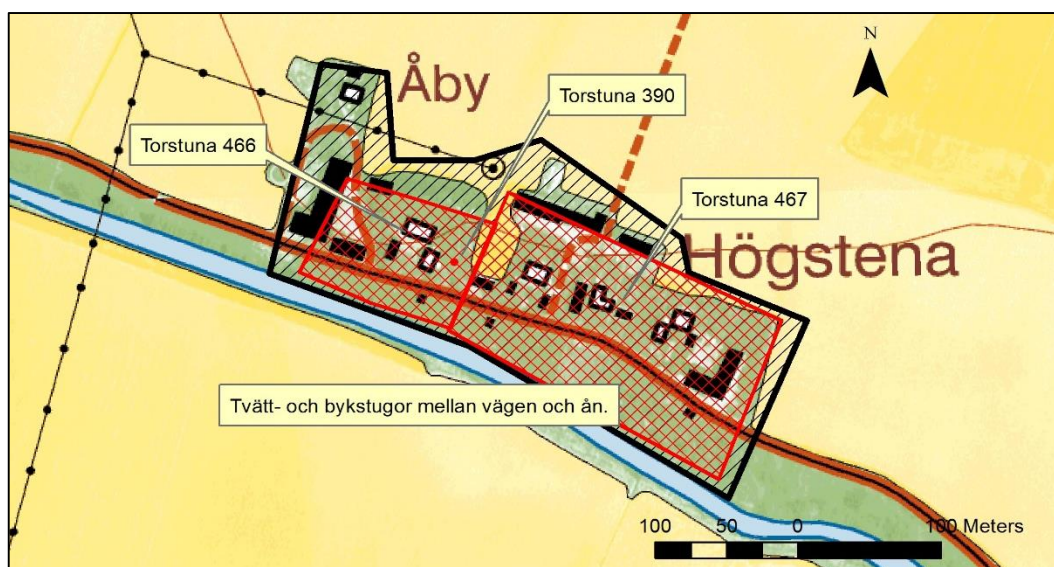
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. De båda bebyggda byarna med rötter i medeltid, har en agrar prägel Fynd och gravfält pekar på att platsen även tidigare varit viktig. Vattnet har här nyttjats för kvarndrift och varit ett lämpligt vadställe där senare dagens bro kom att byggas. Lösfynden kan vara gravfynd eller från en strid. Den historiska berättelsen går att förstå från förhistorisk tid fram till idag, fast vad och kvarn idag är borta. Boningshusen är bebodda.

Hotbild

Ån är till stora delar muddrad och utsprängd varför det med stor sannolikhet inte finns kvar några större lämningar efter kvarn, vad eller efter tidigare bebyggelse.

KULTURMILJÖ 9 – ÅBY-HÖGSTENA

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett høgt värde för kulturmiljön. Området ligger inom riksintresseområde K48. Inom området finns två byar med flera gårdsenheter och med tillhörande tvätt- och bykstugor, samt en uppgift om lösfynd.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Torstuna 390	Lösfynd	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 466	Bytomt Åby	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 467	Bytomt Högstena	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljön omfattar enbart den nordöstra sidan om ån. Örsundaån ändrar här riktning och rinner från nordväst mot sydöst omgiven av den stora ängsallmanningen "Marslätten". Området avgränsas i sydöst av ån och omges i övrigt av åkermark. Parallellt med ån går byvägen. Inom området finns två byar med flera gårdstomter med tillhörande tvättstugor mot ån samt en uppgift om lösfynd av stenföremål.

Byn Högstena och gårdsenheten Åby ligger i direkt anslutning till varandra. Dagens bebyggelse utgörs av flera gårdsenheter med sex boningshus samt med ett flertal ekonomibyggnader. I hagmarken, mellan ån och byvägen finns två rödfärgade tvättstugor. Byarna har en agrar prägel med kringbyggda gårdar och flera drivs idag som jordbruksfastigheter

Dagens manbyggnader samt några av ekonomibyggnaderna inom byarna är troligen uppförda under 1800-talets senare hälft medan övriga har uppförts under 1900-talets första hälft. Kartanalysen visar att flera av byggnaderna på byarnas kartor från åren 1844 respektive 1850 överensstämmer med byggnadernas läge, form och storlek på ekonomiska kartorna från 1961 respektive 1951. Flera av husen har dock ett utseende som talar för att de är uppförda närmare slutet av 1800-talet. Eftersom gårdstomterna fick ligga kvar vid laga skiftet har troligen en del äldre hus ersatts med nya i samma lägen.

Byggnader beskrivna nedan; nr 1-2 utgör bostadshusen på gårdsenheten Åby, nr 3-6 är bostadshusen på byn Högstenas tre gårdar. Ekonomibyggnaderna tillhörande respektive gård saknar numrering.

Manbyggnaden (nr 1) inom f.d. **Åby** är uppförd i 1,5 våningar med frontespis, veranda och balkong mitt på långsidan. Fasadens lockpanel och fönstren är sentida och sadeltaket är täckt med betongpannor. Huset är troligen från 1800-talets slut. Den östra flygeln (nr 2) är uppförd i 1,5 våningar med väggar klädda med fasadplåt och taket täckt med lertegel. Byggnadens form och bevarade originaldetaljer som t.ex. profilsågade taktassar talar för att huset är uppfört i slutet av 1800-talet. Detaljer som fönstren och entrétrappan bidrar dock till ett utseende som är mer typiskt för 1940-talet. Uthuslängan, som utgör den andra flygeln, har fasader och tak klädda med plåt, döljer sannolikt en byggnad från slutet av 1800-talet.

Manbyggnaden (nr 1) med bostadsflygel till höger (nr 2) samt uthuslängan till vänster. Foto: Sverker Larsson.

Ekonomibyggnaderna ligger nordväst och väster om manbyggnaden. Av dessa är en byggnad nordväst om manbyggnaden uppförd i rödfärgat liggtimmer som sannolikt varit ett häststall m.m. Fönsterfodren utformning är typiska för ekonomibyggnader uppförda i slutet av 1800-talet och runt sekelskiftet 1900. Vagn- och redskapslider sydväst om manbyggnaden är uppfört med stolpstomme klädd med rödfärgad slät panel troligen omkring sekelskiftet 1900. Taket är täckt med tvåkupigt lertegel och fönsterfodrens utformning är typiska för tillkomsttiden. Ekonomibyggnad/ladugård väster om mangården utgör ett kostall av vitputsat tegel eller betong med höskulle i stolpkonstruktion klädd med rödfärgad slät panel. Tak täckt av korrugerad plåt. Sannolikt uppförd omkring mitten av 1900-talet. Vidbyggd foderlada mot söder och mot väster sannolikt ett spannmålsmagasin, båda byggda på samma sätt och troligen från samma tid som ladugården.

Inom f.d. Högstena ägofigur finns tre gårdsenheter. På den västra finns en manbyggnad (nr 3) som enligt kartanalysen kan vara uppförd före 1850 men byggnadsstilen är mer typiskt för 1800-talets slut. Huset är troligen det som finns avbildat i verket Svenska gods och gårdar (del 37, 1940) med 1897 som angivet byggnadsår. Manbyggnaden är uppförd i 1,5 våningar med frontespis, veranda och balkong mitt på långsidan, samt har tak täckt med tvåkupigt lertegel. Fasaden är klädd med eternit, fönster och ytterdörr är stilmässigt 1930-1940-tal och troligen samtida med eterniten. Verandan med snickarglädje och husets form i övrigt bidrar till att karaktären från 1897 fortfarande är tydlig. Flygeln i väster är uppförd i 1, 5 våning med tegel tak och rödfärgade locklistpaneler och den mot öster utgör ett uthus/dubbelbod med tegeltak och rödfärgad locklistpanel, på långsidan utbytt mot liggande spontpanel. Byggnaderna är sannolikt uppförda under 1800-talets andra hälft i liggtimmer eller någon mer sentida konstruktion som resvirke, plank- eller regelstomme. Den ursprungliga karaktären är väl bevarad.

Manbyggnad (nr 3) i Högstena flankerad av de båda flyglarna. Foto: Sverker Larsson

Norr om mangården är en ladugård med vidbyggd foderlada/maskinhall. Ladugården/kostallet är av putsat tegel eller betong med höskulle i stolpverk klädd med rödfärgad slät panel och med tak av eternit. Mot öster är en vidbyggd foderlada/maskinhall uppförd med stolpstomme klädd med rödfärgad slät panel och med tak av tvåkupigt lertegel. Ladugård troligen uppförd runt mitten av 1900-talet, foderladan/maskinhallen möjligen något yngre.

Ekonomibyggnad/ladugård med vidbyggd foderlada/maskinhall norr om mangården. Foto Sverker Larsson.

Den mellersta gårdens manbyggnad (nr 4) har en ålderdomlig karaktär och kan mycket väl vara den byggnad som syns på laga skifteskartan från 1850. Huset har liggtimmerstomme klädd med en gammal locklistpanel av varierande bredd. Husets brutna tak kan peka på att det kan ha uppförts redan under 1700-talet. Taket är idag räckt med täckt med tvåkupigt lertegel.

Manbyggnad f.d.
Åby (nr 4). Foto:
Sverker Larsson

Omedelbart väster om manbyggnaden är en liten ekonomibyggnad, sannolikt häststall mm med en stalldel av putsat tegel eller betong med höskulle i stolpverk klädd med rödfärgad slät panel. Södra delen av byggnaden är foderlada och lider i samma konstruktion. Taket är täckt med tvåkupigt lertegel. Byggnaden är sannolikt uppförd i början av 1900-talet. Intill byggnaden mot norr finns en mindre bod, hönshus, avträde eller liknande, troligen uppförd omkring 1800-talets mitt.

Kostall med höloft. Foto Sverker Larsson

Bryggstuga/drängkammare? Foto Sverker Larsson

Norr om manbyggnaden är ett kostall av sten med höloft i stolpkonstruktion klädd med rödfärgad slät panel och tak av korrugerad plåt. Byggnaden är troligen uppförd under 1800-talets andra hälft. Öster om manbyggnaden är en byggnad uppförd med liggtimmerstomme klädd med rödfärgad locklistpanel med tak klätt med tvåkupigt tegel. Byggnaden är sannolikt en bryggstuga, drängkammare mm troligen från 1800-talets andra hälft.

Den östligaste av gårdarnas manbyggnad samt dess västra flygel (nr 5 och nr 6) har motsvarigheter med samma storlek och placering på kartan från 1850. Byggnadernas utseende är återigen mer typiska för 1800-talets slut men äldre byggnader kan naturligtvis ingå i dagens hus.

Manbyggnadens karaktär från 1800-talet är delvis ändrad, både den vitmålade stående spontpanelen och utformningen av frontespisens veranda och balkong hör det sena 1900-talet och tidiga 2000-talet till. Den västra flygeln och i synnerhet dubbelboden mot öster har en bättre bevarad karaktär av sent 1800-tal. Boden är sannolikt uppförd i liggtimmer och klädd med en faluröd locklistpanel. Samtliga hus har nyligen omlagda tak av lertegel.

Den östligaste gården i Högstena med manbyggnad och flyglar (nr 5 och nr 6). Foto Sverker Larsson.

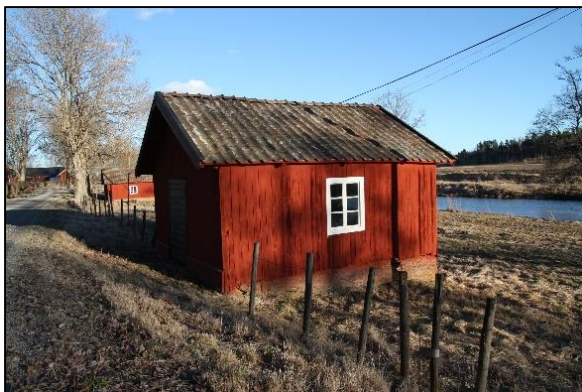
Ekonomibyggnaden sydost om mangården är en ladugård/kostall av putsat tegel eller betong med höskulle i stolpverk klädd med rödfärgad slät panel och med tak av korrugerad plåt. Mot söder vidbyggd foderlada/vagn- och redskapslider med stolpstomme och i övrigt samma utförande som ladugården. Båda är troligen uppförda under första halvan av 1900-talet.

Åby, ägomättningskarta 1844. ©Lantmäteriet. Högstena, laga skifte 1850. ©Lantmäteriet

Mittför på vägens södra sida är en jordkällare med rödfärgad träöverbyggnad, vilken har uppförts efter laga skiftet.

De två små husen på vägens södra sida är **tvättstugor (bykhus)**. Äldre kartor visar att de tidigare legat precis intill åkanten. Enligt en ägomättningskarta för Åby från 1844, låg det troligen ytterligare en bykstuga nordväst om den kvarvarande. Enligt en karta från laga skiftet från 1850 låg Högstenas tvättstuga inte på sin nuvarande plats utan ett stycke österut, så denna är antingen flyttad eller så är det en mer sentida byggnad. Längre österut syns på skifteskartan ännu en liten byggnad som kan vara ytterligare en tvättstuga.

Till vänster bykstuga till Åby, i bakgrunden ett stycke österut syns Högstenas bykstuga. Till höger jordkällaren söder om vägen. Foto: Sverker Larsson.

Byarna Högstena och Åby karterades samtidigt, år 1652. **Högstena** (Torstuna 466), den sydöstligaste byn, utgjordes två skattegårdar. Äldsta skriftliga belägg för Högstena är från år 1455 "*Hökasten*" som uppges ha tre skattehemman. **Åby** (Torstuna 467) utgjorde endast en skattegård på 1652 års kartering. På en yngre karta från år 1793 är byn uppdelad i tre hemmansdelar. På samma karta finns utmed ån och söder om byn, ett badhus och en källare. I den äldsta kartans textdel anges att "*kvarn- och sågställe 0*", vilket är en ovanlig kommentar i karttexten. Äldsta skriftliga belägg för Åby är från år 1563 "*Åby*" som då står som ett skattehemman.

Utsnitt ur karta från år 1652 över Åby och Högstena.
©Lantmäteriet

Inom Åby/Högstena ägofigurer har två **lösfynd** påträffats, en malsten och en knacksten (Torstuna 390). Malstenen var svagt skålad och knackstenen var facetterad. Knackstenen påträffades enligt uppgift av markägaren vid stenplockning. Området norr om gårdarna ligger på nivåer mellan 15-25 meter över havet.

Områdets kulturhistoriska värde

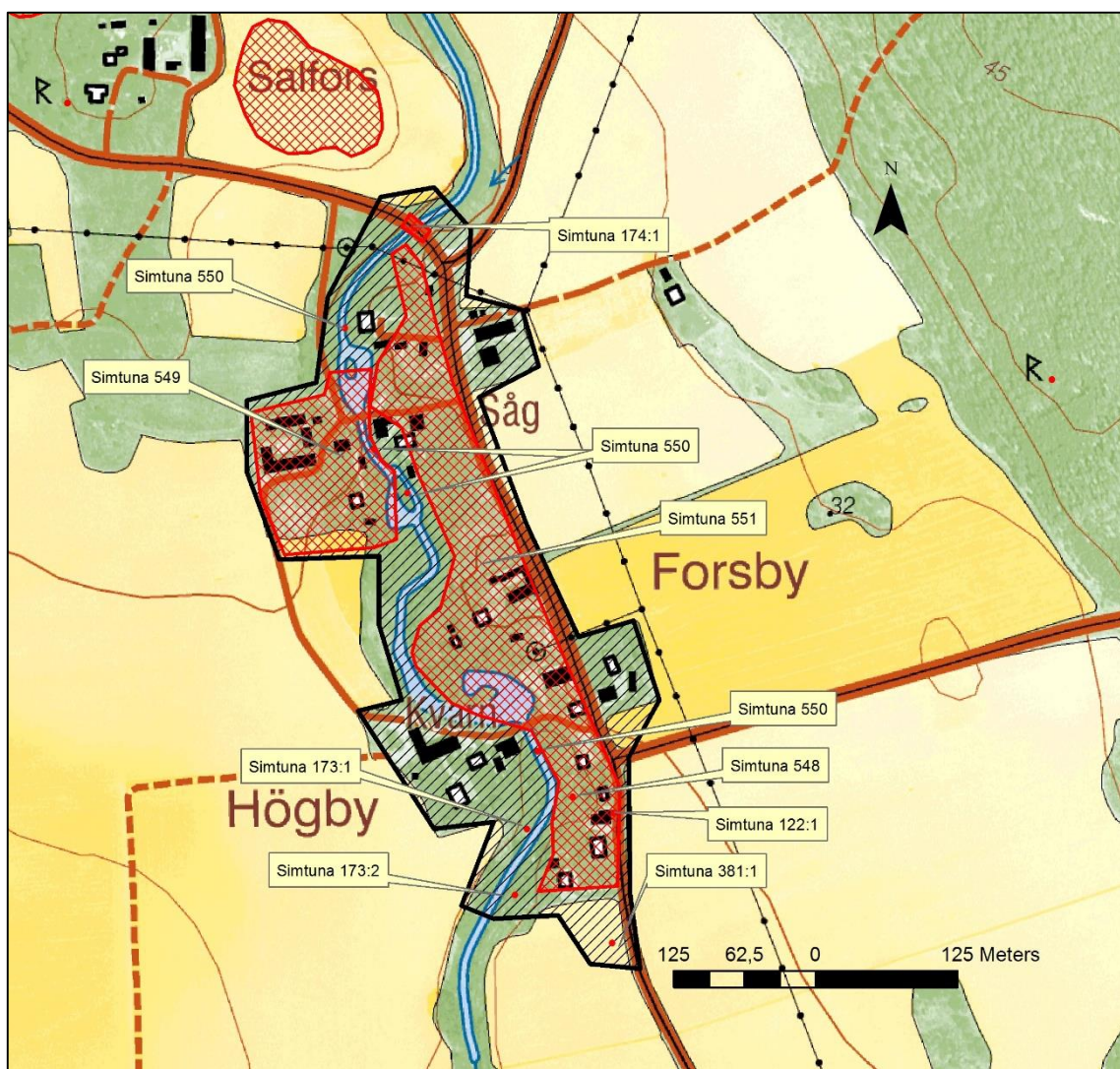
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. De båda byarna är idag bebyggda. Hela miljön har en agrar prägel med kringbyggda gårdar med ekonomibyggnader intill. Bylägena är desamma sedan mitten av 1600-talet och flera av gårdslägena har samma läge som i mitten av 1800-talet, trots laga skifte. Tvättstugorna mittför gårdarna är välhållna och är ett viktigt inslag i miljön. Lösfynden, hör sannolikt samman med en förhistorisk boplats, vilken kan ha legat inom områdets högre partier. Den historiska berättelsen från de sista 400 åren är lätt att förstå.

Hotbild

Tvättstugorna mellan ån och vägen är värda att bevara vilket kompletterar den agrara gårdsbebyggelsen. Lämningar efter aktiviteter som hör samman med by- och gårdstomterna kan finnas både i ån och/eller i anslutning till denna vilken tidigare gick ända upp till tvättstugorna.

KULTURMILJÖ10 – FORSBY-HÖGBY

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML och ligger inom riksintresse K48. Inom området finns på vardera sidan om ån byarna Forsby och Högby. Platsen var ett bygdecentrum på 1800-talet. Inom kulturmiljöområdet finns boningshus, ekonomibyggnader, flera äldre byggnader som hört samman med jordbruksnäringen såsom kvarn- och såghus och lämningar efter kvarnar och sågar, tegelbruk samt runsten, stenvalvsbro samt fynd av en stenysa.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Simtuna 122:1	Runsten	Fornlämning
Simtuna 173:1	Tegelindustri	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 173:2	Träindustri	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 174:1	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 174:2	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 381:1	Runsten	Uppgift om
Simtuna 548	Träindustri	Uppgift om
Simtuna 549	Bytomt Högby	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 550	Kvarn	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 551	Bytomt Forsby	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidorna om ån. Ån rinner från norr mot söder där den stora ängsallmanningen Marsslätten tar vid, för att uppströms smalna av mot en trängre dalgång. Tidigare var här en större fallhöjd, vilken rensades ut runt sekelskiftet 1900. Området är till stora delar omgiven av öppen jordbruksmark. På åns östra sida följer landsvägen, vilken delar sig norrut, där den ena vägen går västerut och passerar ån via en bro och den andra fortsätter norrut. Kulturmiljöområdet har utgjort en centralpunkt i bygden. Förutom de två byarna har det funnits kvarnar, sågar, mejeri, tegelbruk, handelsbod m.m. samt förhistoriska spår i form av en runsten och fynd av en stenysa.

Åns fall utnyttjades här redan under 1500-talet för kvarndrift och totalt fanns fem kvarnar som hörde till byarna Forsby och Högby, belägna på ömse sidor om ån. Under 1900-talets början utvecklades här en mindre industrimiljö. Men områdets roll som bygdecentra kom snabbt att förändras genom att den nya järnvägens dragning, mellan Enköping och Runhällen, kom att anläggas ett par kilometer västerut. Idag finns två kvarnhus kvar uppförda på 1800-talet samt bostadshus och ekonomibyggnader. Över ån går tre broar, ett vid vardera kvarnhus samt den tredje där landsvägen idag passerar ån. Forsby kvarn har tidvis fungerat som musikcafé.

Högby by (Simtuna 549), på åns västra sida, är idag bebyggd med en kvarngård bestående av en manbyggnad och flera ekonomibyggnader. Boningshuset, en förhöjd sidokammarstuga, är byggd i början av 1800-talet. Byggnaden flankeras av en senare uppförd arrendatorsbostad. Strax norr om gården är ett kvarnstall och en magasinsbyggnad. Väster om dessa är en kringbyggd fägård med ladugård, loge, svinhus, lider och hönshus, uppförda i början av 1900-talet.

Kringbyggda fägårdens i Högby.

Utsnitt från 1775 års karta
över Högby. © Lantmäteriet

På den äldsta kartan över Högby från år 1775, fanns en frälsegård och en skattegård som låg intill varandra utmed ån på ungefär samma plats som dagens bebyggelse. Det äldsta skriftliga belägg för Högby är från år 1356 "*i Höghby*", som då anges ha två frälsegårdar (DMS).

På kartakten från 1775 finns **två kvarnar** (Simtuna 550) som hörde till Högby, varav den nordligaste kvarnen mittför byn, fanns kvar fram till början av 1900-talet. På det andra kvarnstället kallad "*Sörkvarnen*", ca 300 meter nedströms, finns idag ett kvarnhus i tegel som uppfördes på 1880-talet och som kom att byggas om 1927. Kvarndriften upphörde där så sent som på 1980-talet. Den tillhörande dammvallen är uppbyggd av cement och järnfundament och regleras genom en dammlucka. Över dämnet går idag en bro och på åns västra sida finns en f.d. mjölnarbostad, ett välhållet trähus med glasveranda. Det äldsta skriftliga belägg som finns för kvarnar i Högby är från 1514 års jordebok, då kvarnen uppges ränta "*5 pund rågmjöl*".

Högby - kvarnhuset samt dämnet i aslutning till kvarnen.

Byn **Forsby** (Simtuna 551), ligger utmed åns östra sida. Bebyggelsen präglas ännu av kvarnmiljön med kvarnhus och mjölnarbostad intill den forsande ån. Norr och söder om finns flera boningshus och ekonomibyggnader. Inom den norra delen finns intill ån ett boningshus uppfört i två våningar och med gulfärgad träpanel samt intill ett par mindre rödfärgade ekonomibyggnader. Mittför, på andra sidan vägen, finns idag större rödfärgade byggnader som bl. a. inhyst en såg. Inom den södra delen finns flera bostadshus och mindre ekonomibyggnader, vilka tidigare tjänat bl. a. som lanthandel, lager och bostad till lanthandeln samt ett mejeri/bryggeri vilket idag står helt öde. Mittför, på andra sidan vägen finns en mindre bostadshus samt en bilverkstad som tidigare inhyst ett bageri, varav själva ugnen finns kvar ännu idag.

Boningshus intill ån i områdets norra del. Framför syns delar av den stensatta åkanten.

Nedan till vänster är det f.d. mejeriet/bryggeriet, idag öde. Nedan f.d. handelsbodens lager.

Enligt äldre lantmäteriakter från 1779 och 1785 fanns tre frälsehemman, ett skattehemman och en kvarn, fördelade utmed åns östra kant, idag till stora delar bebyggda. Äldsta skriftliga belägg för Forsby är från år 1383 "*i Forsby*". Skattegården, en av de mellersta gårdarna omnämns år 1538 som "*Tomten*".

Utsnitt från storskifteskartan över Forsby från år 1785.
© Lantmäteriet

Forsby hade på 1700-talet tre kvarnar utmed ån, varav dagens kvarnbyggnad på åns östra sida, **Forsby kvarn** utgör den mellersta kvarnen med en bevarad kvarnmiljö med kvarnbyggnad, damm, en kvarnmästarebostad och en äldre uthuslänga som ska ha inhyst pig- respektive drängkammare (muntlig uppgift av boende). Den är uppförd på 1860-talet i tegel som ljusputsats. Byggnaden har nyligen renoverats i samband med ett byggnadsvårdsläger. Den har under 2000-talet inhyst kafé med en musikscen. Från dammen rinner vattnet ut i två reglerade dämmen av cement, varav den mindre rinner ut i en restaurerad äldre stensatt fåra. Här ska tidigare även en såg legat som revs på 1990-talet. Kvarnen kallas även för Lunds eller Hyveln (Larsson, G 2015).

Forsby kvarn och en äldre timrad uthuslänga. Mellan bodlängan och grusplanen går en äldre stensatt ränna.

Den stensatta rännan öster om ån och bodlängan.

Utefter ån mellan kvarnarna finns stensatta sidor av huggna stenar och cement samt en fåra. I den norra delen, söder om bron är en igenlagd kvarnränna. Två broar finns i anslutning till dagens kvarnhus, lagda på dammvallarna.

De andra två **kvarnlägena** (Simtuna 550) låg dels norr om dagens kvarn, dels söder om, mitt för dagens Högby kvarn. Till dessa hörde både bostadshus och ekonomibyggnader. Äldsta skriftliga belägg för kvarnarna vid Forsby är från år 1500 då en kvarn anges höra till byn och från år 1528 då två kvarnar finns i byn.

Inom områdets södra del har tidigare funnits ett **tegelbruk** (Simtuna 173:1) och uppgift om två **sågställen** (Simtuna 173:2, Simtuna 548). Tegelbruket var igång ett fåtal år runt år 1900. Här tillverkades taktegel och dräneringsrör (Larsson, G 2015). Flera sågar har funnits inom området. Enligt kartan över Forsby från år 1785 fanns en såg mittför tegelbruket, på åns östra sida samt enligt en annan uppgift (FMIS) fanns en såg söder om denna.

Inom områdets norra del går landsvägen över ån, via en **stenvalvsbro** (Simtuna 172:1). Bron har ett slaget stenvalv som är sex till sju meter brett och ett par meter högt. Ån skall här tidigare ha varit bredare då både ån och ett av brons stenvalv skall ha fyllts igen i samband med en årensning som gjordes mellan Altunasjön och Forsby, runt förra sekelskiftet (Larsson, G 2015). Dagens bro har en beläggning av asfalt och sidor av betong med stålräcken. Bron finns markerad på 1700-talets lantmäteriakter över Forsby och Högby byar.

Landsvägsbron över Örsundaån.

Runstenen (Simtuna 122:1, U 1154) är rest utmed vägen i områdets södra del. Den är i gråsten och drygt en meter hög med inskriften mot vägen. Runstenen ska tidigare ha stått på åkern (Simtuna 381), ca 100 meter söderut och flyttades år 1937 till dagens läge i samband med jordbruksarbete. Platsen finns angiven på det geologiska bladet från år 1860-talet (FMIS).

Runstenen är uppställd mellan landsvägen och ett av husen vid Forsby.

Vid muddring av ån, i anslutning till landsvägsbron påträffades en **skafthålsyxa** av grönsten (Simtuna 174:1). Ca 70 meter nordväst om fyndplatsen har man gjort en arkeologisk undersökning av en stenåldersboplatz (Anttila, K. 2004). Området ligger på nivåer mellan 25-30 meter över havsnivån.

Områdets kulturhistoriska värde

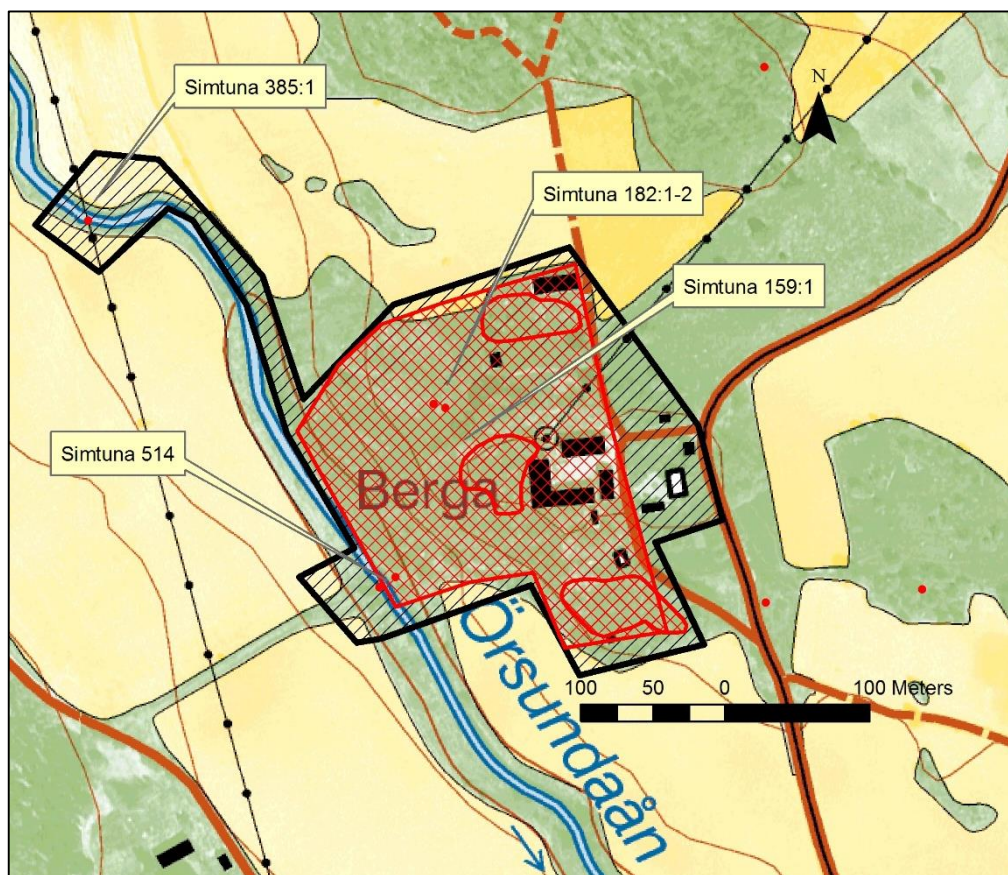
Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. De båda byarna, med tillhörande kvarnhus och äldre kvarnlägen, samt verksamheter som hört samman med den äldre livsmedelsnäringen visar på områdets tidigare centrala plats för närområdet. Flertalet av dagens hus är uppförda mellan 1800-talets senare del och in på 1900-talet. Kvarndriften har varit det centrala, med början under 1500-talet och ända fram till 1900-talets senare del. Inga av kvarnarna är i drift idag. En av kvarnbyggnaderna har under 2000-talet haft kaféverksamhet. Den kulturhistoriska berättelsen är mycket lätt att förstå och området är även lättillgängligt. Båda byarna finns omnämnda redan på medeltid.

Hotbild

Hela miljön, med den täta bebyggelsen med två byar med välhållna kvarnhus med tillhörande mjölnarbostäder och övriga byggnader samt de verksamheter som ägt rum på platsen gör att hela området är känsligt för olika typer av ingrepp. Äldre byggnader som inhyst olika verksamheter som visar områdets tidigare centrala plats för livsmedelsnäringen, där bl. a. mejeriet ingår står idag öde och är på väg att förfalla.

KULTURMILJÖ 11 – BERGA

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett høgt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Inom området finns byn Berga, förhistoriska gravar, rester efter en bro.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Simtuna 159:1	Bytomt Berga	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 182:1-2	Stensättningar	Bevakning
Simtuna 385:1	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 514	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet berör till största delen åns östra sida. Örsundaån rinner utmed denna del i en nordvästlig-sydöstlig riktning genom en trång passage som avgränsas i väster av en större sammanhängande bergshöjd och i öster av ett sprickdalslandskap. På en av de mindre moränhöjderna öster om ån ligger dagens Berga gård och äldre gårdslämningar. I anslutning till ån fanns tidigare en bro. Fynd av en pilspets samt ett par möjliga gravar finns inom kulturmiljöområdet.

Berga utgör idag en gårdsenhet med en manbyggnad och ett par ekonomibyggnader. Gården ligger på en väl markerad moränrygg som sluttar brant ned mot ån i öster och omges av ett vackert kulturlandskap med öppen åker- och ängsmark. Manbyggnaden är hitflyttad från Säva gård i Altuna socken, efter att en storbrand drabbat byn omkring sekelskiftet 1900. Den tidigare manbyggnaden ska enligt dagens ägare ha varit uppfört på 1860-talet, troligen efter laga skiftet år 1868.

Dagens manbyggnad på Berga, hitflyttad omkring 1900. Foto: Sverker Larsson

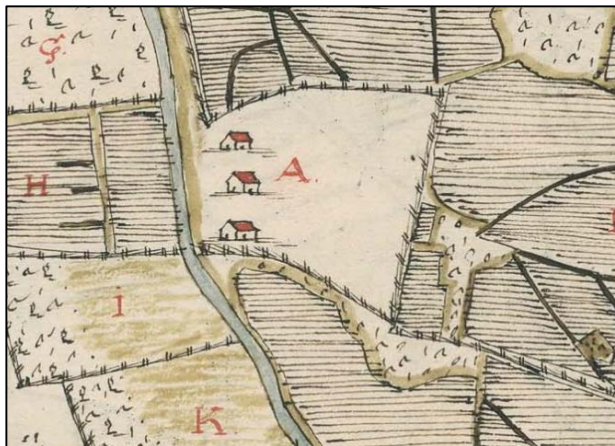
Dagens manbyggnad är uppförd av timmer i 1,5 våningar, klädd med spontad panel målad i ockragul kulör. Huset har brutet tak/mansardtak täckt med tvåkupigt lertegel. Under panelen är timmerstommen rödfärgad vilket talar för att huset byggdes innan man började brädså bostadshus vilket var det normala åtminstone från mitten av 1800-talet. Byggnaden har en parstugeplan och kan att döma av byggnadstypen ursprungligen ha uppförts på 1700-talet. Övervåningen och frontespisen kan vara ursprunglig eller ha påbyggts senare – t ex efter flytten till Berga - det brutna taket förekommer både under 1700-talets senare del samt i början av 1900-talet. Verandan som tidigare var inglasad (glasen förvaras på gården) är typisk för sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, och tillkom sannolikt efter flytten till Berga. Fastigheten finns upptagen i verket Svenska gods och gårdar, men anger bara att manbyggnaden renoverades 1930. På fotot som är från 1940-talet har manbyggnaden samma utseende som idag, men med den inglasade verandan. Huset har till sin grundform en 1700-talskaraktär medan fasadpanel och verandan är typisk för 1800-talets senare del och början av 1900-talet. Tidigare fanns även en flygel nordväst om manbyggnaden, avbildad på ett foto från Svenska gods och gårdar från 1940-talet, som enligt dagens ägare revs på 1980-talet.

Dagens ekonomibyggnader ligger väster och norr om gårdsplanen vilka sannolikt är uppförda under 1900-talet. Till byn hör även ett torp söder om ekonomibyggnaderna och intill byns infartsväg.

Utsnitt från Lagaskifteskarat från år 1868. ©Lantmäteriet

Förutom dagens gårdsläge har **byn Berga** (Simtuna 159:1) haft två andra bebyggelselägen inom kulturmiljöområdet. Tidigare, under 1600-talet, låg byn nere vid ån. På den äldsta kartan från år 1640 finns två skattehemman och ett frälsehemman som låg på rad utefter ån. Samtliga tomter är idag öde och utgör betesmark. Hela området kunde inte besiktigas då det var inhägnat, men flera ojämnheter och förhöjningar syntes i hagmarken.

Utsnitt från 1640 års karta över Berga. Riksarkivet.

Öde gårdstomter från 1600-talet intill ån.

Mot slutet av 1700-talet flyttas byn högre upp ovanför åbrinkens kant. På en karta från år 1766 finns det fyra gårdar lagda på rad i nord-sydlig riktning, med en bygata öster om gårdarna. De mellersta gårdstomterna är idag bebyggda med uthusbebyggelse och ett torp, förutom den sydligaste som är öde. Inom de övriga gårdstomterna från 1766 finns ett flertal lämningar efter grunder som idag ligger inom tomt- och betesmarker. Vid revideringen 1980 gjordes en beskrivning av dessa lämningar, fördelade på tre områden vilka inte var lika tydliga 2015. Inom den nordöstligaste delen syntes fyra husgrunder (mest uthus) och en källargrop, i det mellersta området syntes grunderna efter fyra hus och i det sydligaste området fanns lämningar efter fem hus, varav ett par boningshus och resterande uthus.

Till vänster: utsnitt från 1766 års karta över Berga by. ©Lantmäteriet. Till höger: öde gårdstomt (E på kartan) från 1700-talet uppe på klinten.

Vid laga skiftet år 1868 så ändrar åter byn karaktär då några av gårdarna får nya lägen, bl. a är ett av dessa på platsen för dagens manbyggnad.

Äldsta skriftliga belägg för Berga är från år 1353 "*af Byærghum*" då byn anges bestå av två skattehemman och ett frälsehemman (DMS).

Brofästet på åns västra sida.

Över ån har tidigare gått en stenvallslagen **bro** (Simtuna 514). Idag finns rester efter de båda brofästena, uppbyggda av stenar och huggna block. Enligt boende revs bron bort under 1900-talets senare del, då den inte underhållits och för att det kunde föreligga en rasrisk. Bron finns med på 1766 års karta över Berga. Från bytomten och mot bron, samt på andra sidan ån finns rester efter vägbank, ca tre meter bred.

Centralt inom områdets norra del finns två osäkra **gravar** (Simtuna 182:1-2). Dessa syntes vid 1980 års revideringsinventering som två förhöjningar, något oregelbundna och fyra till fem meter i diameter. Runtom Berga på moränhöjderna finns flera enstaka gravar och gravgrupper. Berga by saknar ett förhistoriskt bygravfält inom sitt närområde.

Ett fynd av en **spjutspets** i järn (Simtuna 385:1) har tidigare gjorts inom den norra delen av området i anslutning till ån. Spjutspetsen förvaras på SHM.

Områdets kulturhistoriska värde

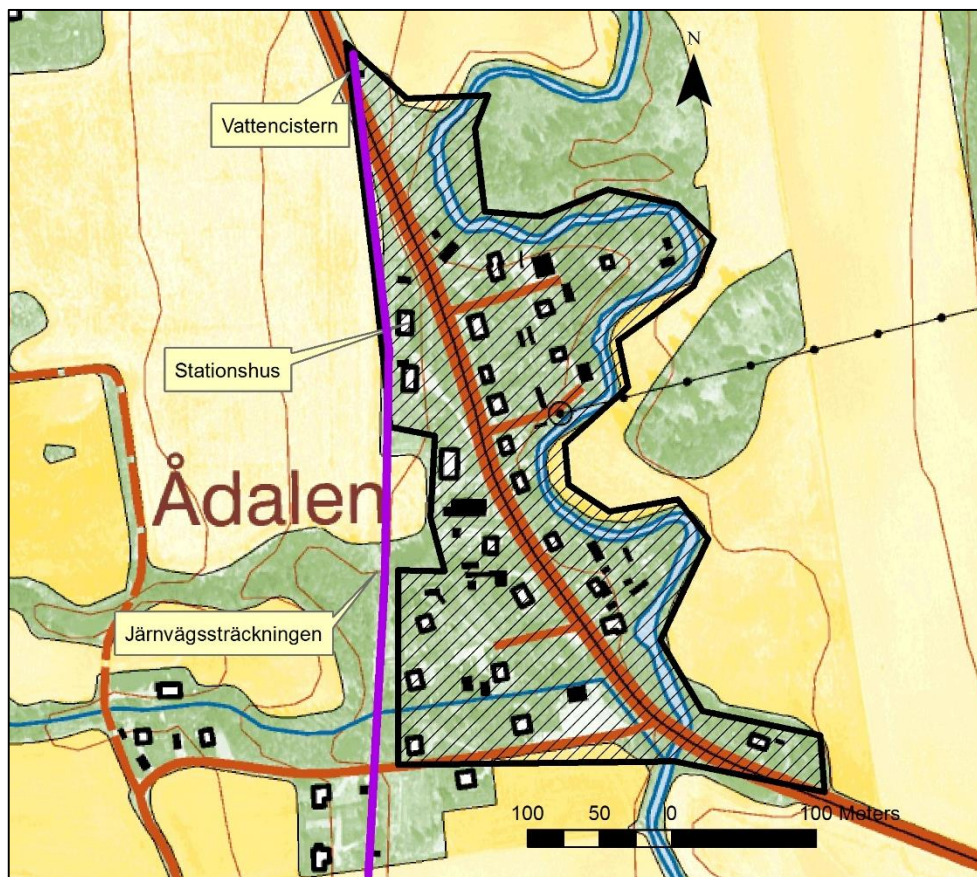
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Berga by med flera olika bebyggelsefaser, från 1600-talets läge vid ån, 1700-talets högre upp i terrängen och senare med omarrondering av gårdarna vid laga skiftet på 1800-talet har ett stort kunskapsvärde. Dagens manbyggnad, är en byggnad från 1700-talet, hitflyttad runt år 1900. Den har, med reservation för att verandans dörr- och glaspartier tagits bort, ett högt kulturhistoriskt värde genom sin välbevarade karaktär från 1700-talet och från tiden omkring sekelskiftet 1900. De äldsta gårdslägena är idag helt öde, med få lämningar intill ån medan rester efter 1700-talets gårdar syns i form av husgrunder. Gravarna och pilspetsen pekar tillsammans med de omgivande fornlämningarna, på att området nyttjats långt tidigare.

Hotbild

Dagens bebyggelse med en hitflyttad 1700-tals manbyggnad är värd att bevara samt 1700-talets husgrunder och de äldsta gårdslägena intill ån. Lämningar efter äldre hus och verksamheter som hör samman med byn under flera hundra år kan finnas både i ån och/eller i anslutning till denna. Rester efter bron, som bundit samman byn med åker- och ängsmarken på andra sidan ån, finns utmed åkanterna. Fyndet av en spjutspets samt förhistoriska gravar pekar på en äldre aktivitet i området.

KULTURMILJÖ 12 - ÅDALEN

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett värde för kulturmiljön. Området omfattar samhället Ådalen, ett stationssamhälle med villabebyggelse från början av sekelskiftet 1900, stationshus, vattentorn och f.d. järnvägssträckning.

Kulturmiljön omfattar i huvudsak den västra sidan av ån. Ån rinner här i en nord-sydlig riktning, i en mändrande nedskuren fåra genom en smal dalgång. Inom området går en genomfartsväg mot nordväst. Ådalens samhälle kom att växa fram i början av 1900-talet i samband med anläggandet av järnvägen och en järnvägsstation. Idag finns byggnader kvar från denna tid, både jugendvillor, stationshus och vattencistern för tågen.

Järnvägen mellan Enköping och Heby anlades år 1905. Järnvägen var normalspårig och gick från Enköping via Fjärdhundra och Heby för att norr om ansluta till Sala-Gysinge-Gävle Järnväg. Vid Ådalen anlades en av stationerna. Banan förstärktes 1944 och år 1945 upphörde ångdriften och sträckan förbi Ådalen lades ner på 1950-talet.

Järnvägsstationen vid Ådalen och i bakgrunden vattencisternen. Foto: Simtuna hembygdssörening.

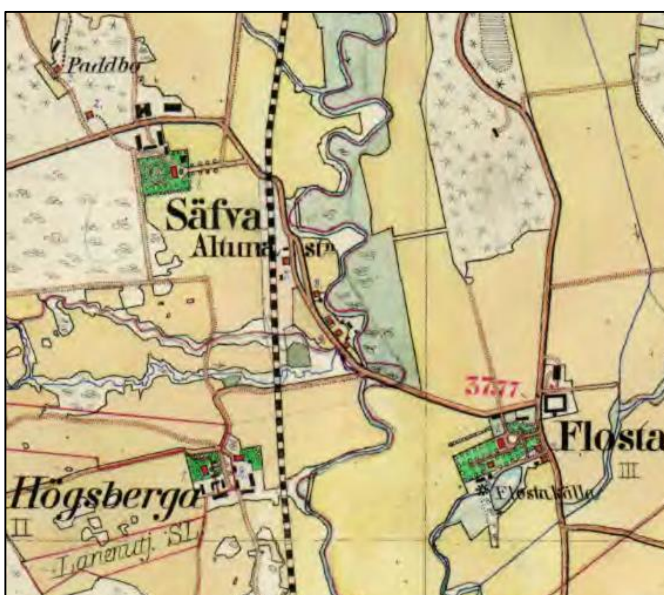
Ådalen idag visar på en epok som byggdes upp under ett par decennier i början av 1900-talet runt stationshuset med jugendvillor och byggnader som rymde olika former av affärsverksamhet och hantverkare. Under 1930-talet tillkom ett missionshus även det jugendinspirerat. Flertalet hus finns idag kvar men enbart några har kvar sin yttre exteriör. Både stationshuset och missionshuset har byggts om till bostadshus.

Ett av bostadshusen i jugendstil i Ådalen.

Foto: Sverker Larsson

Villor uppförda under perioden från sekelskiftet år 1900 och in på 1910-talet har ofta stildrag från två arkitekturstilar som benämns jugend respektive nationalromantik och som avlöste varandra under denna period. Båda stilarna kännetecknas av hus med varierad och ofta asymmetrisk grundform, villornas grundplan är ofta kvadratisk snarare än rektangulär som tidigare var allena rådande. Höga tegeltäckta takfall med spetsiga takvinklar är kännetecknande för perioden, ibland med brutna takfall som i detta exempel. Jugendtidens kanske mest typiska detalj är fönstren med fyra små kvadratiske rutor upptill och en stor hel rektangulär ruta nedtill. När stilen övergick i nationalromantik gjordes fönstren i sin helhet spröjsade med små rutor. Fasader av trä har i regel locklistpanel. Färgsättningen under jugendperioden var ljusa fasader, ofta i gult med gröna eller bruna fönster. Under nationalromantiken återkom rödfärgen som moderiktig kulör på bostadshus efter att ljusa oljefärger dominerat sedan början av 1800-talet. Fönster och andra detaljer var ofta gröna, bruna eller ockragula. Vita fönster som i exemplet ovan slog igenom först något senare under 1920-talet.

Ovan: utsnitt av den Häradsekonomiska kartan från år 1905-11. Höger: utsnitt ur den Ekonomiska kartan från 1950-talet. © Lantmäteriet

Intill resterna efter den gamla järnvägsbanken i områdets norra del, ligger det som är mest iögonfallande, en **vattencistern** från ångtågsepokens era. Cisternen är en hög byggnad uppförd i tegel i gotisk stil. Den användes till att fylla ångloken med vatten. Mellan denna och ån finns ett till stora delar raserat pumphus. Mellan pumphuset, cisternen och vattnet har det sedan gått rör som lett vatten och ånga. Cisternen är idag ett museum och skyltad med en upplysningstext (se nedan). Från 1905 års Härads-karta syns den nyanlagda järnvägen, stationshuset samt ett par byggnader öster om vägen inom områdets södra del.

Vattentornet (skylt utanför cisternhuset)

Ett ånglok drivs med hjälp av vattenånga. Vattnet värms upp till kokpunkten med hjälp av kol eller olja och ångan leds till en eller flera cylindrar, som driver koppelstänger via en fram- och tillbakagående rörelse. Ytterligare en koppelstång leder kraften till ett drivhjul som rullar på rälsen. Då och då behöver man fylla på vatten till ångloken och på den här linjen var Ådalen i Altuna, ungefär halvvägs mellan Enköping och Runhällen, en lämplig plats. Vattnet togs ur Örsundaån och pumpades upp till en cistern i tornet. Cisternen var av järn och rumde 25 kbm. Det berättas att järnvägskarlarna brukade klättra upp och bada i den, andra duschade under röret.

När elektriciteten gjorde sitt intåg i början av 1920-talet byggdes det lilla pumphuset nere vid ån med plats för eldriven pump. Uppenbarligen hade man tröttnat på den kraftslukande pulsometern. När ångloksdriften på banan upphörde 1945 förlorade också vattentornet sin funktion. Huset stod länge och förföll tills det restaurerades i början av 1990-talet. Kika gärna in genom fönstren, där hembygdsföreningen ställt upp föremål från järnvägsepoken.

Vattencistern för ånglok, idag ett museum.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön med ett bevarat stationssamhälle från 1900-talets första hälft, ett stationshus samt cisternbyggnaden. Den kulturhistoriska berättelsen är tydlig och delvis bevarad

Hotbild

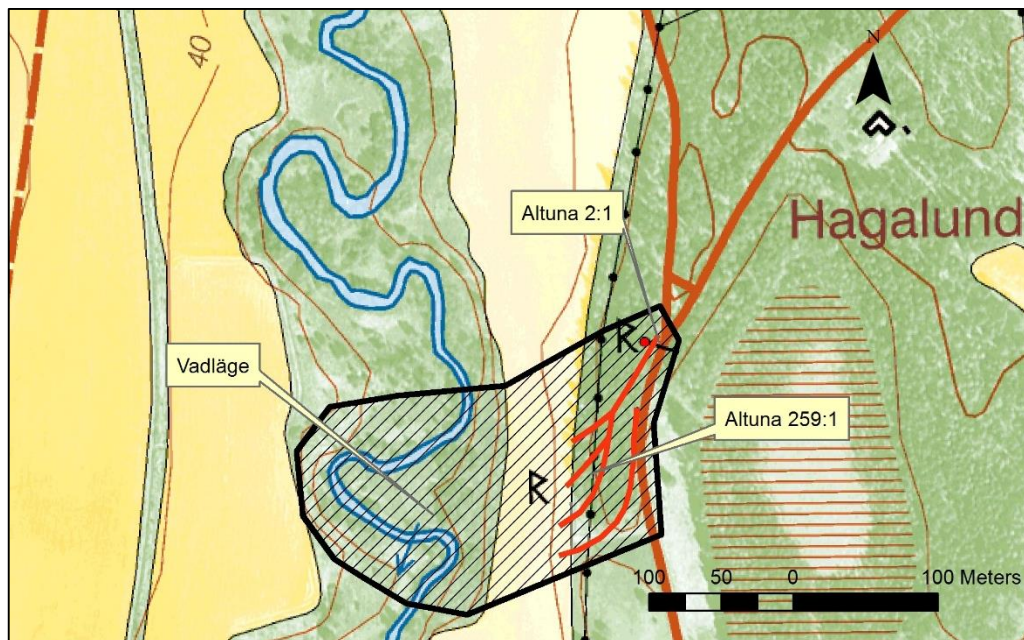
Pumphuset mellan ån och cisternen håller på att falla sönder. Likaså finns i åkanten rester efter ett rörsystem som hört samman med pumphuset och cisternen.

Pumphuset mellan ån och Vattencisternen. Rester efter pumpanordningen.

KULTURMILJÖ 13 - HAGALUND

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Området utgör en kommunikationsplats som funnits här under 1000 år med ett hålvägssystem, ett läge för ett vad, milstolpe och äldre vägsträckning.

Id i Forsök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Altuna 2:1	Vägmärke/Milstolpe	Fornlämning
Altuna 259:1	Färdväg/Hålvägssystem	Fornlämning

Kulturmiljöområdet omfattar i huvudsak åns västra sida. Ån rinner i nord-sydlig riktning i en meandrande djupt nedskuren åränna. Ån flyter lugnt och är grund med sank åkanter. På åns östra sida är ett hålvägssystem (ridvägar) med ett vadvädd, en milstolpe med äldre vägsträckningen.

Milstolpen (Altuna 2:1) står i en trevägskorsning, där den ena vägen norrut går till byn Vilstena och den andra vägen som kommer från nordöst och fortsätter söderut utgör den äldre landsvägen mellan byarna. Milstolpen är i granit, med inskriften "1/4" och står i ett stenfundament.

Hålvägssystemet (Altuna 259:1) börjar vid milstolpen och förgrenar sig nedför i sluttningen mot sydväst till fyra hålvägar. Sluttningen har en sandblandad morän varför spåren av hästarnas många hovar här har blivit djupa. Hålvägarna är mellan 20-155 meter långa och två till sex meter breda och som djupast dryga metern. De skärs abrupt av i väster av en åker. Hålvägarnas riktningar pekar på att de därefter fortsatt ner för den mycket branta åbrinken mot ett vad vid ån. Åbrinken, hade vid inventeringstillfället väldigt hög

Milstolpen vid landsvägen med hålvägen i bakgrunden.

och frodig växtlighet, varför inga spår efter en fortsättning av hålvägarna kunde skönjas. Möjligen har också vattennivån i ån fluktuerat under olika tider så hålvägarna jämnats ut. Platsen för **vadet** bör vara i hålvägssystemets riktning. Ån är här väldigt grund med sankar kanter. Den andra åbrinkssidan, på åns västra sida, hade lika hög vegetation och här sågs inte heller några spår efter hålvägar.

Hålvägen genom skogen.

Det ungefärliga läget för vadet vid ån från öster.

Områdets kulturhistoriska värde

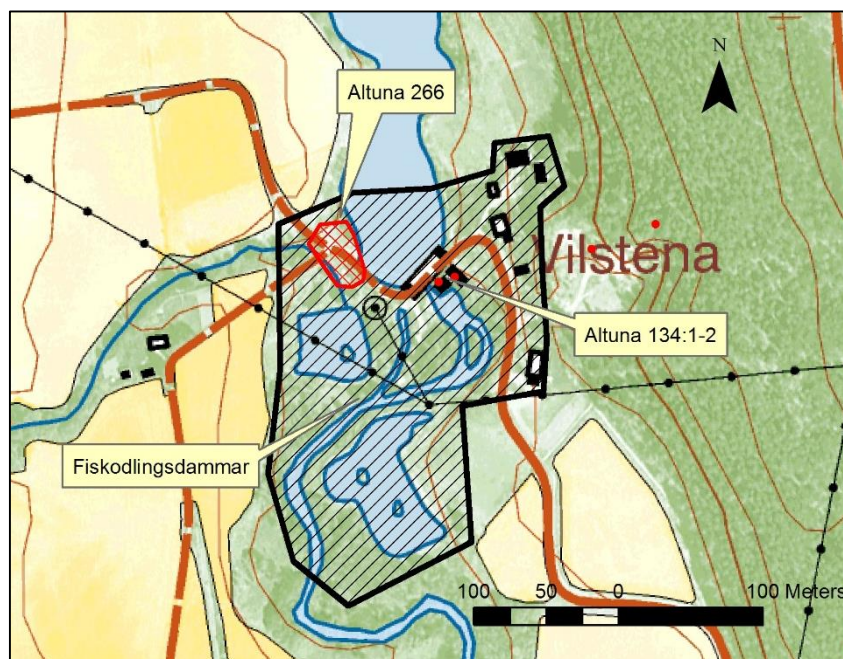
Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön. Det har under minst 1000 år varit en kommunikationspunkt, med en fyrfilig ridväg på åns östra sida mot ett vad i ån samt en äldre vägsträckning som lett mellan byar och samhällen, markerad med en milstolpe på den plats där hålvägarna går samman. Det kulturhistoriska sammanhanget är både tydligt och lätt att förstå. Förutom vägen är inget längre i bruk.

Hotbild

Rester efter vadet och hålvägarna kan finnas i ån och dess kanter.

KULTURMILJÖ 14 - VILSTENA

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Området utgörs av Vilstena gård, en övergiven gårdstomt, ett såg- och kvarnhus och en anläggning med fiskodlingar.

Id i Forssök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Altuna 134:1-2	Såg- och kvarnhus	Övrig kulturhistorisk lämning
Altuna 266	Gårdstomt Vilstena	Fornlämning

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidorna av ån. Tillflödet norrifrån bildar en långsmal sjö, kantad i öster av den stora Flostaåsen. Vid Vilstena är en damm som har sitt utlopp nedströms vid dämnet för en f.d. kvarn och såg. Ån rinner därefter i en meandrande djup åfåra. På båda sidorna om ån finns anlagda fiskdammar. Dagens bebyggelse ligger öster om ån, medan den äldre gården har legat väster om ån. Över ån går en bro som likväl utgör dammvall.

Dagens bebyggelsen vid Vilstena ligger på västsluttningen, på åns östra sida och utgörs av ett par boningshus och uthus.

I förgrunden dammen och kvarn- och såghuset med dagens bebyggelse vid Vilstena i bakgrunden.

Inom kulturmiljöns östra sida ligger dagens bebyggelse vid Vilstena. Den utgörs av två bostadshus samt ekonomibyggnader. Fastigheten står som "Vilstena kvarn" i verket Svenska gods och gårdar från år 1940. I den norra delen är ett bostadshus i 1,5 våningar uppfört med en restimmerstomme, klädd med rödfärgad locklistpanel och taket är täckt med tvåkupigt tegel. På bilden i Svenska gods och gårdar har huset en glasad veranda som senare byggts in. Även fönstren har bytts ut, takutsprånget har dock ursprunglig underbrädning och profilsågade taktassar, typiska för byggnadstiden. Huset är uppfört 1898 (Svenska gods och gårdar). Enligt verket är både man- och ekonomibyggnader uppförda för omkring 40 år sedan, d.v.s. runt sekelskiftet 1900. På en laga skifteskarta från 1847 syns en annan byggnad på samma plats som det nuvarande bostadshuset. Eftersom det nya huset har restimmerstomme kan det inte vara fråga om samma hus som påbyggs.

Norr om bostadshuset står en liten rödfärgad timmerbyggnad med tak täckt med enkupigt lertegel. Detta är enligt uppgiftslämnaren ett f.d. kvarnstall som tidigare stått nere vid kvarnen. Det är nu inrett som gäststuga.

Till vänster bostadshuset från år 1898.
Foto: Sverker Larsson

F.d. kvarnstall. Foto:
Sverker Larsson

Ladugården är av sten eller betong med slätputsade väggar. Höloft och vidbyggd del som idag är garage/verkstad har stolpstomme klädd med rödfärgad panel i olika utföranden, främst locklistpanel. Taket är täckt med korrugerad plåt.

Höladan har samma utförande som ladugården avseende stolpstomme, panel och taktäckning.

Det andra bostadshuset ligger söder om den övriga bebyggelsen och är en senare avstyckning med ett bostadshus uppfört år 1981. I huset bor idag de som driver fiskodlingen vid Vilstena.

Vilstena by (Altuna 266) har legat på åns västra sida, enligt en äldre lantmäteriakt från 1690-talet. Inga spår efter någon bebyggelse finns kvar idag. Platsen utgörs av en vändplan och rastplats. Äldsta skriftliga belägg för Vilstena är från år 1376 "*i Whilostene*" (DMS) då byn bestod av två frälsegårdar.

Utsnitt av 1690 års karta över Vilstena. © Lantmäteriet.

Vilstena bytomt, idag rastplats.

Vid Vilstena finns en välbevarad **kvarn** med tillhörande **såg**. Den rödfärgade kvarnbyggnaden är uppförd i flera våningar, varav de nedre våningarna är i liggtimmer och övriga av resvirkesstomme med rödfärgad träpanel. Åldern på dagens kvarn har inte gått att fastställa, men den är sannolikt uppförd under 1800-talets senare hälft eller möjligen runt år 1900. Kvarnen har tidigare tillhört Flosta säteri och därefter Säva fram till 1920-talet, då den blev en egen fastighet. Därefter har kvarnen drivits med både elkraft och vattenkraft och den hade två par stenar. De s.k. gröpkvarnarna och hisspelet finns fortfarande kvar i kvarnen.

Dammen och dämnet med kvarn och såg i bakgrunden.

Delar av kvarnens maskineri.

Kvarnplatsens finns omnämnd något osäker år 1554 som "Asquarn" under Vilstena och på 1630-talet nämns kvarnen i samband med Flosta säteri. Kvarnen är utsatt på 1690 års karta över Vilstena. Kvarndriften upphörde år 1959.

Sågbyggnaden ligger öster om och i direkt anslutning till kvarnen. Sågen drevs med samma horisontala axel som kvarnen och kunde därmed utnyttja samma vattenkraft som denna. Sågen finns med på en karta från 1860.

Inom området finns ett flertal jorrdammar för **fiskodling** (Vilstena fiskodling). Fisken som odlas är till större delen regnbåge samt lite öring och bäckröding. Fisken säljs i stort sätt som sättfisk till sportfiske. Även i dammen uppströms Örsundaån bedrivs flugfiske för sportfiskare (hemsida: vilstena-fiskodling).

Fiskodlingarna vid Vilstena. Foto: hemsida www.vilstena-fiskodling.se

Områdets kulturhistoriska värde

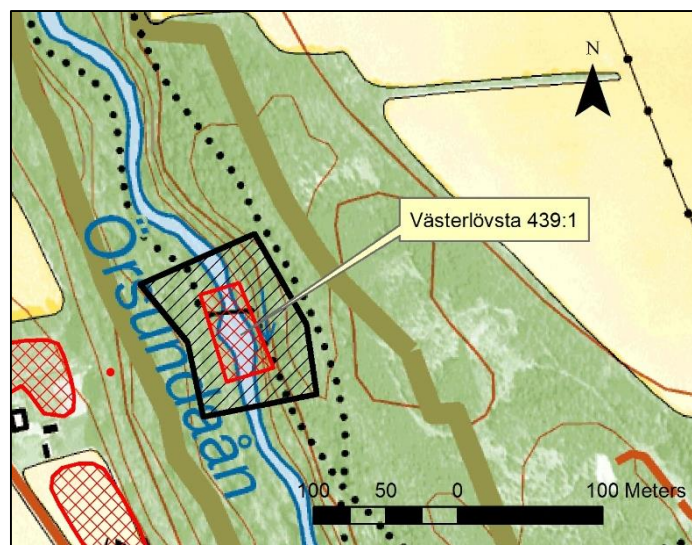
Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön. De rödfärgade kvarn- och sågbyggnaderna med tillhörande bostadshus och uthus bildar ett enhetligt intryck. Den försvunna gårdstomten visar på en bebyggelse redan under medeltid. Området har en turistinriktning med fiske och tillgång att se kvarnens maskineri. Vare sig kvarn eller såg är i bruk.

Hotbild

Viktigt att bevara kvarn- och såghuset och dess maskinella utrustning samt dammspegeln. Rester efter den medeltida bebyggelsen och aktiviteter som hör samman med den kan finnas kvar i ån och i åkanten.

KULTURMILJÖ 15 - HÅRSBÄCKSDALEN

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett värde för kulturmiljön. Området ligger inom Riksintresseområde U29 och utgörs av en kvarn- och såglämning inom naturreservatet Hårsbäcksdalen (Natura 2000).

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 439	Såg- och kvarnlämning	Övrig kulturhistorisk lämning

Ån rinner i nord-sydlig riktning, meandrande genom Hårsbäcksdalens ravin. Landskapet har bildats genom att Örsundaån skurit sig ner i Enköpingsåsen och då bildat en ravin med branta sluttningar. Längs sluttningarna finns terrasserade å-ängar och historiska betesängar. Området är beväxt med mycket kraftig lövvegetation och kullfallna träd. Inom området finns resterna efter en kvarn- och sågplats.

Resterna efter en **kvarn och såg** är idag svåra att se, då växtligheten har tagit över inom naturreservatet. Grunderna efter dessa kan skönjas på åns västra sida. Platsen är uppskyltad, men är oläsbar. Över ån går en gångbro, lagd ovanpå resterna efter en dammvall, som finns kvar i form av ett par kallmurade stenfundament. Åns östra sida är nedströms delvis stensatt av tuktade stenar, medan det på den andra sidan finns spridda tuktade stenar. Enligt en broschyr över området anges att kvarn- och sågplatsen skall ha funnits sedan 1700-talet, vilket inte har kunnat styrkas genom kart- och arkivmaterial. Ner mot platsen går på åns östra sida en hålvägslik gångväg.

Platsen för kvarnhuset.

Bron på dammvallen.

Hålvägslik väg ned mot kvarnområdet.

Ån uppströms.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön. Resterna efter en vattendrivande kvarn och såg visar på vilken kraft vattnet tidigare haft på platsen. Lämningarna är idag svåra att se. Naturen tar över och lämningarna blir en del av naturreservatet.

Hotbild/Åtgärd

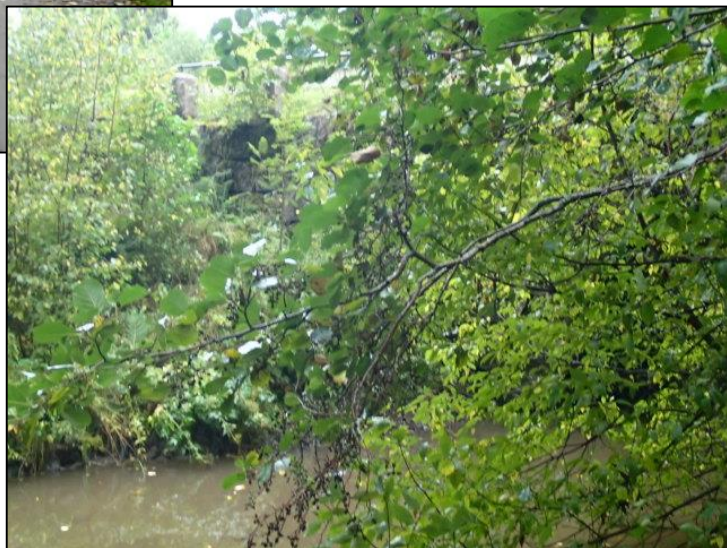
Rester efter kvarn- och såggrund finns i huvudsak utmed åns västra sida.

Hårsbäcksdalens naturreservat

*Reservatet bildades 1957
och ingår i EU:s nätverk av
skyddade områden, Natura
2000*

Ovan: vägen över Ängfallsbron. Till höger: brons valv dolt bakom naturreservatets grönska.

På åns västra sida ligger Brotorp, fyra stycken **arbetarbostäder** som uppfördes under 1920-1930-talen och tillhörde tegelbruket som låg ca 200 meter norrut.

Utsnitt från Ekonomiska kartans kartblad 11H7c år 1961. © Lantmäteriet.

Områdets kulturhistoriska värde

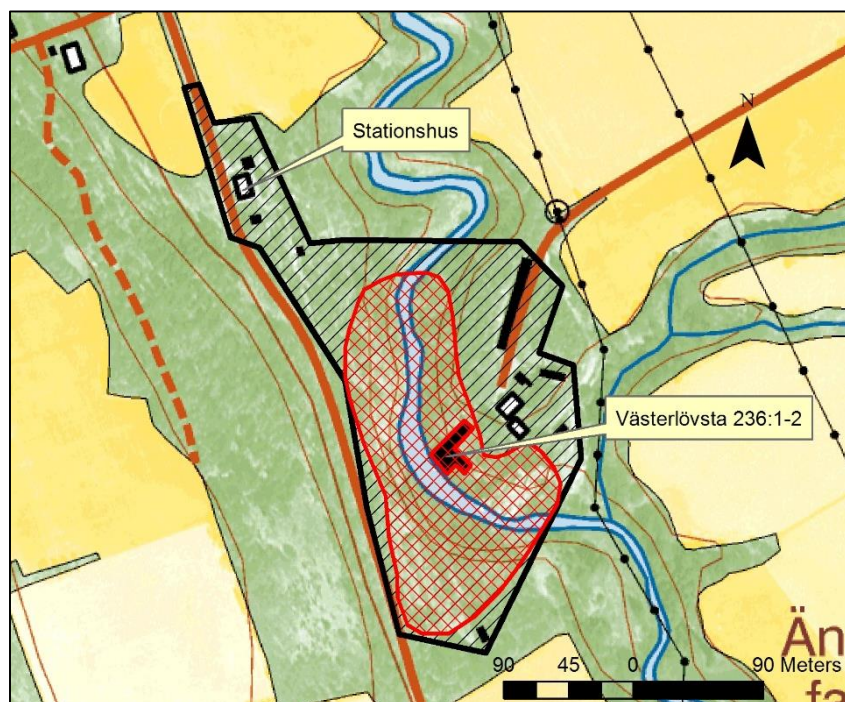
Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön. Den nyligen restaurerade stenvalvsbron, liksom arbetarbostäderna har hört samman med den småindustriella utveckling som skedde under 1800-talets senare del inom området. En äldre träbro samt namnet "Ängsfallet" visar att bron även tidigare haft en viktig funktion, då byn Sör Hårsbäck haft delar av sina ängsmarker på åns västra sida. Den kulturhistoriska berättelsen är lätt att förstå och bör knytas samman med tegelbruket uppströms (Kulturmiljö 17). Bron brukas idag och husen är bebodda.

Hotbild

Runt bron växer sly och högt gräs, vilket bör tas bort, trots att det ligger inom Naturvårdsområde, så man åter kan se brospannet.

KULTURMILJÖ 17 – HÅRSBÄCKS INDUSTRIOMRÅDE

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Området ligger inom Riksintresseområde U29. Inom området finns lämningar efter ett småindustriellt område med tegelbruk, såg- och kvarnverksamhet samt ett stationshus.

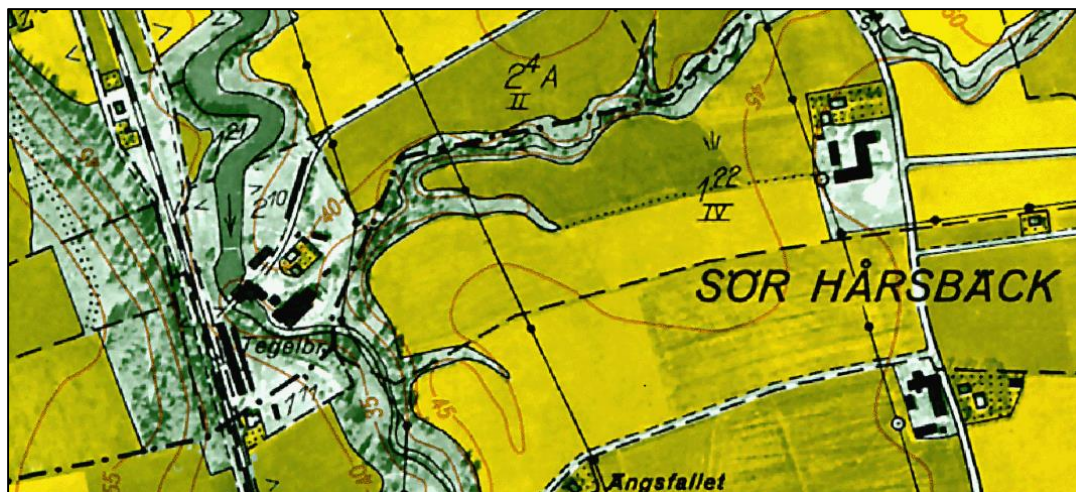

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 236:1-2	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljön omfattar båda sidor om ån. Ån rinner från norr söderut i en lätt meandrande åfåra, med en förkastningsbrant i väster och en flackare sluttning med åkermark i öster. Höjdskillnaden mellan den västra sidan och åkern i öster är ca 40 meter. Inom områdets västra kant gick tidigare järnvägen och här anlades en station. Inom områdets södra del finns lämningar efter en stor tegelindustri samt kvarn och såg. Området har inte besökts på grund av rasrisk.

Inom **småindustriområdet** (Västerlövsta 238:1-2) finns ruiner och lämningar efter hus och konstruktioner som hört samman med ett stort tegelbruk samt en kvarn och en såg. Tegelbruket uppfördes år 1846 och eldhärjades på 1910-talet men kommer åter att byggas upp (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). Det var under sin tid Skandinaviens högsta träbyggnad med sina åtta våningar. I anslutning till ån har både en kvarn och en såg legat. Området är idag delvis inhägnat och till stora delar igenväxt och husen och konstruktionerna fallfärdiga.

Vid Riksantikvarieämbetets revideringsinventering år 1980, fanns även då uppgifter om flera fallfärdiga byggnader och man kunde inte genomföra någon noggrannare besiktning. Området var privatägt och avstängt p.g.a. rasrisk. Enligt markägaren skulle kvarn/såg- och tegelbruksbyggnaderna rivas inom kort. Det enda som man fann var rikligt med krossat tegel, främst längs med åravinens kanter.

Utsnitt av Ekonomiska kartans kartblad 11H8c, år 1961. © Lantmäteriet

Industribyggnader i förfall inom industriområdets västra del.

Hållstigans bevarade stationsbyggnad som ligger utefter samma järnvägssträckning.

Väster om industriområdet och intill vägen gick tidigare järnvägen. Järnvägen är idag uppbruten men rester efter banvallen är synlig utmed vissa sträckor. Här anlades också ett **stationshus**, idag ombyggt till bostadshus. Stationshusen utmed järnvägssträckningen är byggda i samma stil, med en och halv våning med träpanel och brutet tak.

Områdets kulturhistoriska värde

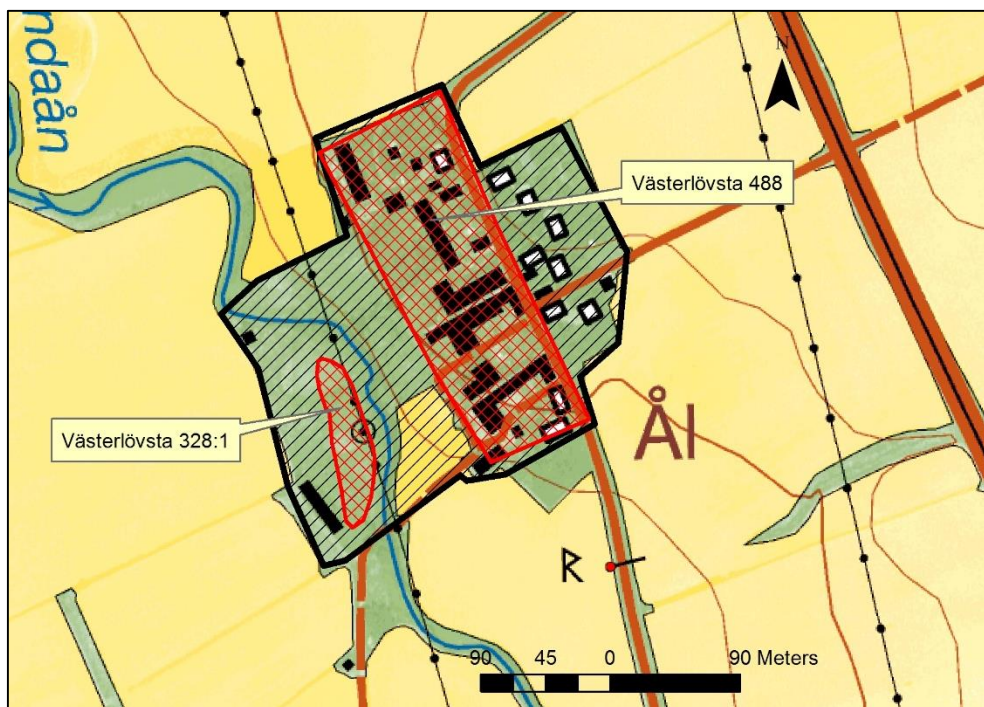
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Det representerar en för området väldigt typisk tegelindustri inom Heby kommun, som växte fram under slutet av 1800-talet och var i gång fram till 1900-talet mitt. En av förutsättningarna var transportmöjligheter vilket järnvägens tillkomst i början av 1900-talet gav. Platsen är ett tidsdokument från denna tid, som stått helt orörd sedan dess brukningstid.

Hotbild

Området saknar lagskydd om rivning av byggnaderna eller årensning av området kommer att ske. Rasrisken av anläggningarna är stor inom området.

KULTURMILJÖ18 – ÅL

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett høgt värde för kulturmiljön. Området ligger inom Riksintresseområde U29. Inom området finns Ål by samt fynd av järnföremål.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 328:1	Fyndplats	Uppgift om
Västerlövsta 488	Bytomt Ål	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidorna om ån. Ån rinner stilla meandrande genom Hårsbäcksdalen i nord-sydlig riktning i ett öppet jordbrukslandskap. Öster om ån ligger byn Ål, som behållit sin karaktär som radby. Vid ån har man hittat en förhistorisk lansspets.

Ål utgörs idag av en samlad bebyggelse med manbyggnader på ena sidan den gamla landsvägen och ekonomibyggnaderna på den andra sidan. Flertalet av husen är rödfärgade trähus och ger byn en ålderdomlig agrar karaktär. Genom byn går den äldre landsvägen. På 1700-talet låg byns tre skattegårdar på rad inom tomtens norra del, enligt den äldsta karteringen över byn från år 1764, med landsvägen väster om gårdarna. Nästa kartering av byn görs år 1782 då byn genomgår ett storskifte. Då finns det åtta kringbyggda gårdar lagda på rad, varav de nytilkomna läggs söder om de äldre gårdarna.

Då laga skiftet äger rum år 1863 flyttas flertalet av manbyggnaderna till den östra sidan om landsvägen medan ekonomibyggnader flyttas eller ligger kvar på den västra sidan. Byn har hela tiden behållit karaktären av en radby. Äldsta skriftliga belägg för Ål är från 1494 "i Aal" (DMS), då byn anges ha tre skattehemman, varav två ägdes av bergsmän.

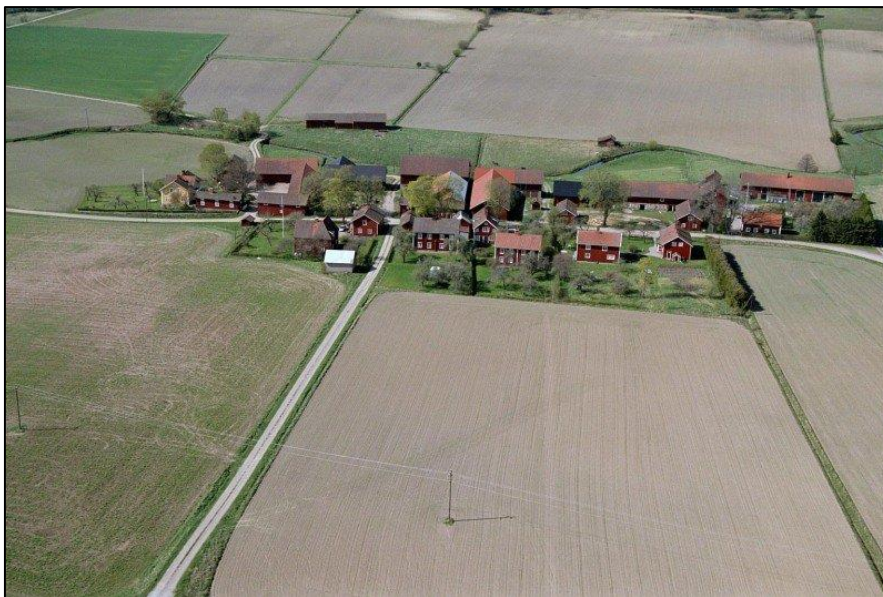
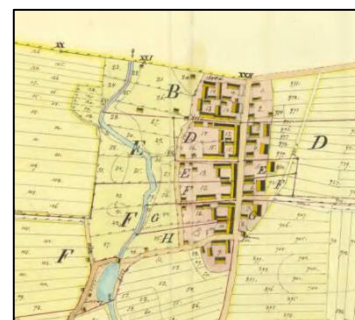

Foto: Ål by från Öster.

Foto: Lennart Eriksson i Heby på uppdrag av Västerlövsta Hembygdsförening vid flygturen 9 maj 2002 efter "flygplan" upprättad av Kenth Hansson, Västerlövsta hembygdsförening.

Åls bys bebyggelselägen år 1764, 1782 och 1863. © Lantmäteriet

På 1863 års karta ser man ett större lertag sydväst om bytomten. I anslutning till lertaget finns en långsmal träbyggnad vilken möjligen hör samman med lertäkten. Lera var en åtråvärd naturresurs i området då det vid samma tid anlades flera tegelbruk i närområdet.

Vid ån fann man i slutet av 1800-talet en **lansspets** av järn med silverinläggning (Västerlövsta 328:1), "funnen under en mindre sten vid åkerkanten vid Åls by på andra sidan ån". Även en järnlänk med en nit skall ha påträffats inom Åls ägor. Båda inlämnade till SHM.

Områdets kulturhistoriska värde

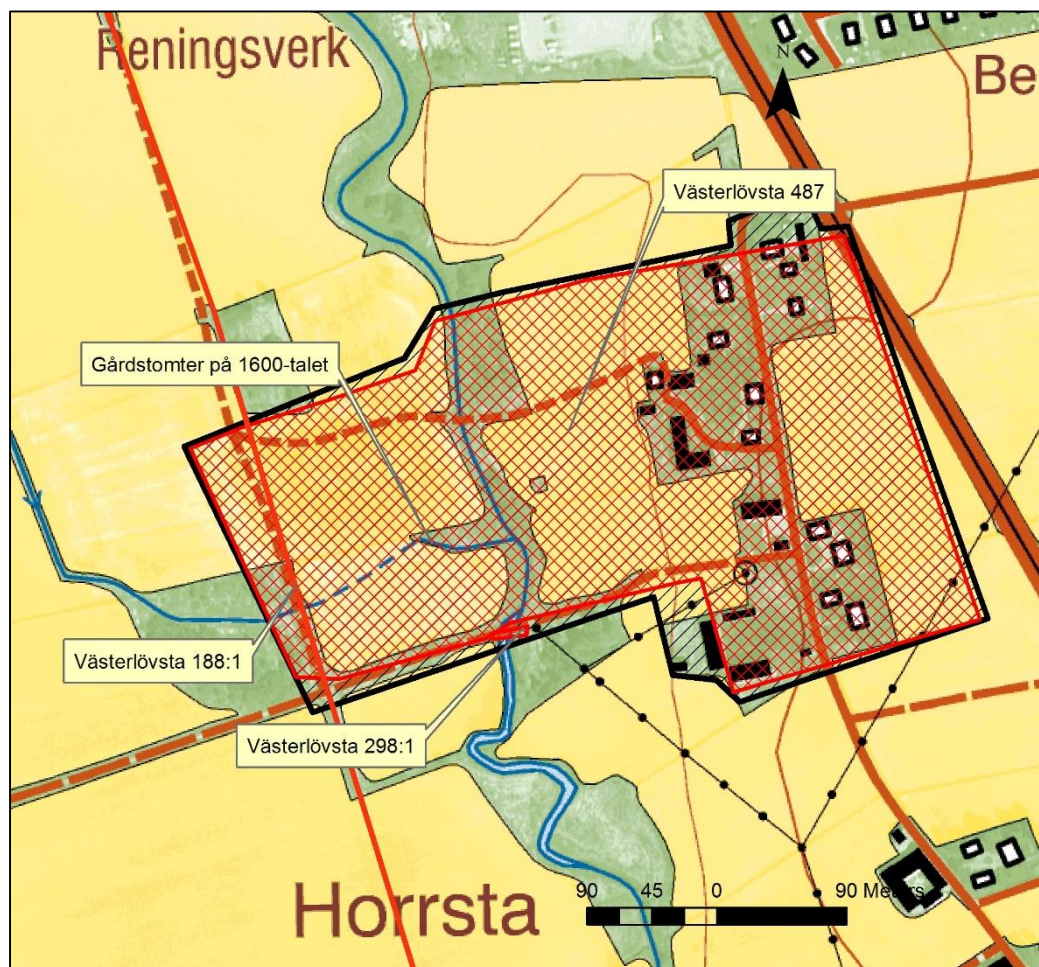
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Ål by utgör en av de radbyar i dalgången som behållit sin karaktär av radby, trots flera jordskiften. Byn har även en ålderdomlig agrar bebyggelse. Fynden vid ån pekar på en förhistorisk aktivitet i närområdet.

Hotbild

Vid ån kan lämningarna finnas dolda som hör samman med aktiviteter i samband med Åls månghundraåriga historia.

KULTURMILJÖ 19 – HORRSTA

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Området ligger inom Riksintresseområde U29. Inom området finns Horrsta by med två öde gårdstomter, en stenvalvsbro och en järnvägsbank.

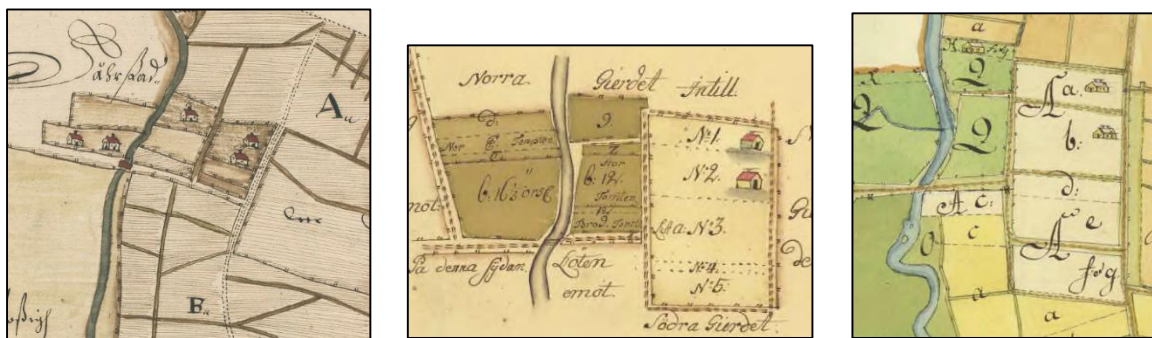

Id i Forsök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 188:1	Färdväg/järnväg	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 298:1	Bro	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 487	Bytomt Horrsta	Bevakningsobjekt

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidor om ån. Ån rinner i en närmast nord-sydlig riktning i en svagt meandrande fåra genom åkerlandskapet. Öster om ån på kanten och slutningen mot ån ligger dagens Horrsta by och väster om ån öde gårdstomter. Ån korsas av en äldre vägsträckning som förbinds med en stenvalvsbro. Genom byn går den gamla landsvägen. Väster om ån har järnvägen gått.

Byn **Horrsta** (Västerlövsta 487) är den nordligaste byn inom Örsundaåns dalgång. Flera av byns gårdar ligger i en samlad bebyggelse med endast ett par utflyttade gårdar. Ett tiotal bostadshus och lika många ekonomibyggnader ligger fördelade på båda sidor om den gamla landsvägen. Ett par av de mindre ekonomibyggnader är timrade och flertalet hus rödmålade, vilket ger byn ett äldre intryck. Horrsta finns omnämnt första gången i skriftliga källor år 1416 "i Horsta" och utgjordes då av tre skattehemman och ett kyrkohemman (DMS). Byn finns karterad redan på 1600-talet i en jordebok (RA) med fem gårdstomter, varav tre låg öster om

ån och två väster om ån, i dagens åkermark. År 1742 sker en omfördelning av tomterna. Då nämns det i karttexten att de gamla tomterna plöjts upp på åns västra sida och de får sina tomter lagda söder om de andra tomterna, öster om ån, så att en radby bildas. Nedanför radbyn och väster om finns två tomter, utan husmarkeringar, som benämns Stortomten och Brotomten och väster om ån Norrtomten. Dessa står angivet som de "Gamla tomterna". År 1757-59 karteras byn igen och då ligger fortfarande en gård kvar på åns västra sida. Nästa gång byn karteras är år 1760 ligger hela byns markerade gårdar på rad på åns östra sida samt två mindre tomter nedanför dessa, varav den norra med en hussymbol. Byn karteras åter år 1796, då finns enbart tomterna öster om ån där dagens gårdar ligger. Inga spår efter bebyggelse syns idag väster om ån men vid RAÄ:s revideringsinventering 1980 syntes slagg och tegelbitar i åkermarken. Inom en av de sydligaste gårdstomterna i "radbyn" på den östra sidan är en tydlig husgrund.

Byn Horrsta olika gårdslägen. Den äldsta kartan är från år 1640, Riksarkivet och den andra kartbilderna är från år 1760 och den tredje från år 1796. © Lantmäteriet.

I förgrunden är vägbanken med bron och vänster om denna är de båda ödetomterna och i bakgrunden skymtar dagens Horrsta by. Foto fr. väster.

Gårdstomterna, som på 1600-talet även låg på åns västra sida, har varit förbundna med de andra gårdarna via en bro. Idag finns på platsen en välbevarad **stenvalvsbro** (Västerlövsta 298:1), ca åtta meter lång och tre och en halv meter bred med ett fyra meter brett kallmurat valv av tuktade stenar och block. Utmed brons norra sida finns idag endast en stående stenpollare kvar, medan det på 1980-talet angavs att det fanns tre pollare. Bron flankeras i båda ändarna av uppbyggda vägbankar, åtta respektive femton meter långa. Utmed brons norra sida har större kantblock lossnat och hasat ned i åkanten. Idag rinner vattnet i en ganska smal och lugn får under bron. Bron finns markerad på den äldsta kartan över Horrsta från mitten av 1600-talet. Den används idag som traktorväg för jordbruket och saknar därmed status som Fornlämning.

Stenvalvsbron över Örsundaån.

Väster om ån och den historiska bytomten gick tidigare järnvägen (Enköping-Heby-Runhällen), som byggdes år 1905 och lades ned 1951. **Järnvägsbanken** (Västerlövsta 188:1) är synlig efter delar av sträckningen där den inte odlats bort. Den är fem meter bred och med en skiftande höjd beroende på terrängen.

Områdets kulturhistoriska värde

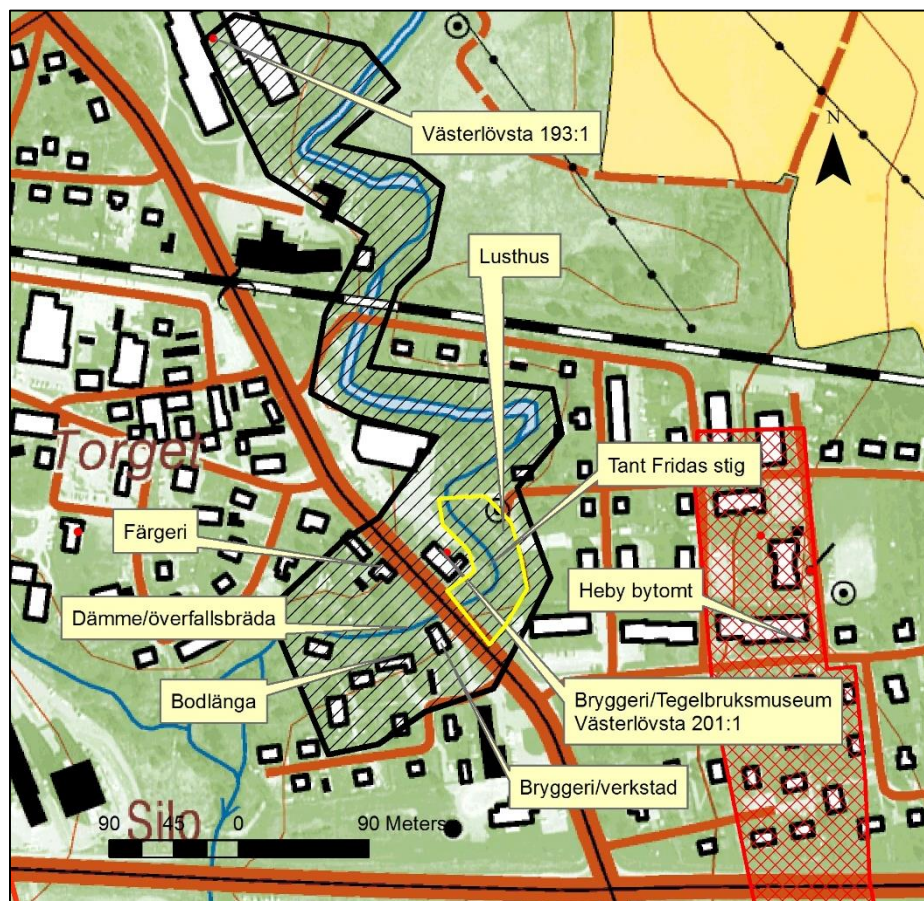
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Horrsta by har idag en samlad bebyggelse som ger en ålderdomlig karaktär, med ett mäktigt läge utmed dalgångens övre del, exponerad mot ån. Byns äldre gårdsbebyggelse har mer haft karaktären av en klungby och legat på båda sidor om ån. Tomterna på den västra sidan odlades upp under 1700-talet. Den fina stenvalvsbron, vilken ännu är förhållandevis välbevarad, nyttjas ännu, vilken tidigare förband gårdstomterna och senare byns ängs- och åkermark. Järnvägsbanken påminner om den korta epok på 1900-talet, då blomstrande industrier, bl.a. tegelbruken behövde bra kommunikationer.

Hotbild

Utmed åns båda sidor finns med stor sannolikhet rester efter de äldre gårdstomterna och efter aktiviteter som hör samman med dem. Stenvalvsbron håller på att rasera, varför den är i behov av en restaurering.

KULTURMILJÖ 20 – HEBY

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett högt värde för kulturmiljön. Området ligger inom Riksintresseområde U29. Inom området finns Heby samhälle med dagens bebyggelse varav några äldre byggnader, som tjänat som bryggerier, bostadslänga med stall samt en park med ett lusthus och bronsstatyer. Ett av de f.d. bryggerierna är idag ett tegelbruksmuseum.

Id i Forsök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 193:1	Tegelbruk	Uppgift om
Västerlövsta 201:1	Byggnad annan, museum	Ej kulturhistorisk lämning

Kulturmiljöområdet omfattar båda sidorna om ån. Örsundaån rinner genom Heby från nordost i en meandrande åfåra, med relativt flacka åkanter, för att nedströms gå samman med ett biflöde, (Arkebobäcken). Heby ligger i en kommunikationsknut, med järnväg och en större vägkorsning och kom att växa fram i samband med järnvägens utbyggnad och var länge ett centrum för tegelbruksindustrin i Sverige. Inom kulturmiljöområdet finns ett par äldre fabriks/verkstadsbyggnader intill ån och landvägsbron (Brogatan). En av dessa fabriker utgör idag ett tegelbruksmuseum. I ån finns ett mindre dämme väster om dagens bro vars läge är det samma som på 1700-talet. I anslutning till ån denna finns en park med bronskulpturer.

Heby samhälle ligger i en vägkorsning där vägarna 70 och 72 går mot Uppsala, Sala och Enköping och väg 56, strax väster om mot Gävle. Genom Heby passerar järnvägen från Uppsala och västerut. I centrala Heby finns idag mindre hyreshus, småindustrier och affärslokaler och runtom, som en krans, har villaområden vuxit upp. Heby var tidigare ett

betydande industrisamhälle där tegelbruken dominerade. År 1873 byggdes järnvägen mellan Uppsala-Krylbo ut, med station i Heby. Järnvägen var en av förutsättningarna för **tegelindustrins** expansion, vilken hade sin början under 1870-talet. I Heby kommun fanns det som mest tolv tegelbruk. Från 1950-talet skedde en kraftig nedgång och ett efter ett försvann i och med att nya byggmaterial blev moderna. I Heby samhälle finns idag inga tegelbruk kvar. Ett av de sista som försvann (Västerlövsta 193:1) låg i områdets norra del, väster om ån, vilket brann ner till grunden 1962.

Heby samhälle på 1960-talet med de tegelbruk som då fanns kvar i Heby. Utsnitt av Ekonomiska kartan blad från år 1961.
© Lantmäteriet.

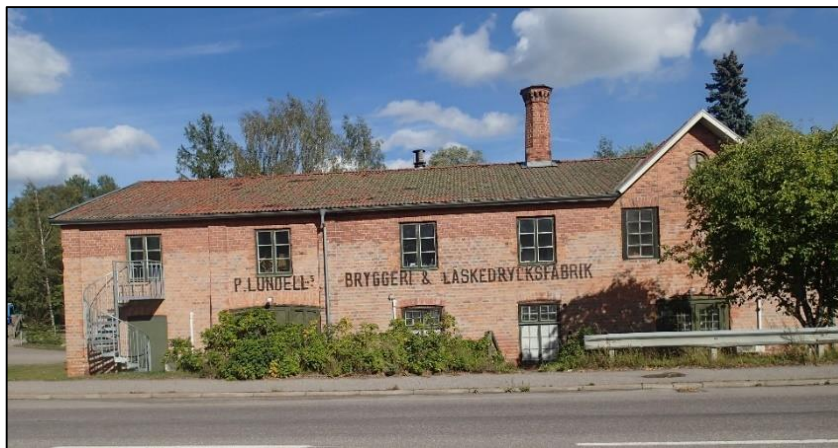

Kulturmiljöområdet i Heby.
Häradsekonomska kartan år 1905-11.
© Lantmäteriet

I anslutning till ån och bron finns flera äldre byggnader kvar. Informationen och uppgifter om byggnaderna är hämtade dels från Västmanlands läns bebyggelseinventering från år 1992 dels från Kenth Hansson, Heby om inte annat anges.

Intill och öster om landsvägsbron och norr om ån ligger den byggnad som är mest iögonfallande. Det är en tegelbyggnad, ett f.d. **bryggeri**. P. Lundells bryggeri & läskedrycksfabrik uppförd omkring 1891. Tegelbyggnaden är uppförd i två våningar med långsidan mot Brogatan och en utskjutande del mot nordost. Fasaden har grönmålade fönster och portar där bottenvåningens fönster har små rutor i kvadratiska fönsterluffer upptill och större rutor i de nedre fönsterlufferna, en variant av den fönstertyp som kännetecknar perioden omkring 1900-1910. Byggnaden har tegeltäckt sadeltak och en sexkantig skorsten vars krön utformats med dekorativ murning. Teglet till byggnaden är handslaget från Juhllins tegelbruk i Heby, nedlagt 1900. På ytterväggens sydvästra sida är det tryckt med texten \ PP. LUNDELL\ BRYGGERI & LÄSKEDRYCKSFABRIK\ (www.tegelbruksmuseet.se).

År 2007 flyttade **tegelbruksmuseet** in i lokalerna. Museet har en basutställning med bl.a. verktyg och redskap, samt foton från tegelbruken. Museets övervåning inrymmer ett konstgalleri. Byggnaden utgör idag bl. a. ett tegelbruksmuseum (www.tegelbruksmuseet.se).

F.d. bryggeri, nu bl. a. tegelbruksmuseum

På brons västra sida, söder om ån ligger ytterligare en äldre byggnad kvar som nyttjats bl. a. som bryggeri och verkstad. Huset kallas "Hebron" efter fastigheten Hebron 2. Huset är tillbyggt i flera omgångar där den södra delen är äldst med bottenvåningen murad av natursten och enligt byggnadsinventeringen 1982 inrymmande den f.d. bryggkammaren med valv av tegel. Huset har en överbyggnad av trä, troligen liggtimmer klädd med en rödfärgad locklistpanel. Norra delen är troligen från slutet av 1800-talet eller tidigt 1900-tal och är uppförd av tegel i två våningar, möjligen med bottenvåning delvis av betong. Fasaderna är omväxlande av tegel, slätputsade och vitmålade respektive klädda med träpanel. Mot väster är huset tillbyggt med en verkstadslokal med papptäckt pulpettak och fyra garageportar mot söder. Byggnaden har i övrigt sadeltak täckt med lertegel.

Byggnaden har varit bryggeri från åtminstone 1875 fram till omkring 1891, när verksamheten i den nya bryggeribyggnaden startade. Under första halvan av 1900-talet drev Hjalmar Andersson här en bil- cykel och motorverkstad och byggde även ut lokalerna. Senare under 1950-talet fanns här Lundbergs bil o cykel och mopedverkstad med egen tillverkning av en cykel Rekord, fram till nedläggningen på 1990-talet.

Mittför byggnaden är i ån ett dämme, i huvudsak av cement, eventuellt rest av en byggnad över ån som kan ha hört till någon av de mindre industrierna utmed ån.

Till vänster: f.d. bryggeri/verkstad intill åns södra kant. Foto: Sverker Larsson. Till höger: dämmet nedanför byggnaden.

På samma sida om ån och nedströms från bryggeriet/verkstaden ligger en bodlänga, med bostadslägenhet och tidigare även med djurstall m.m. i källaren. Källarvåning är av sten som slätputsats. Överbyggnad är i timmer, klädd med rödfärgad fasspontpanel och tegeltäckta sadeltak. Flera fönster har krysspröjs vilket är ett kännetecken för den variant av Schweizerstilen som tillämpades på jordbrukets ekonomibyggnader vid 1800-talets slut. Fastigheten som även omfattar ett gulmålat bostadshus från sent 1800-tal kallas Hedbronsdal alternativt Hofberg och dessförinnan Westerlunds, efter tidigare ägare. Westerlund hade kor uppstallade i källarvåningen, och han gjorde sig känd för att ha dresserade kor som var en attraktion på marknader. Fastigheten avstyckades omkring 1894-1897 från grannfastigheten mot sydväst, Stora Hedbronsdal, som är en äldre jordbruksfastighet och kronoboställe. Det gula bostadshuset har varit en flygelbyggnad till manbyggnaden på Stora Hedbronsdal.

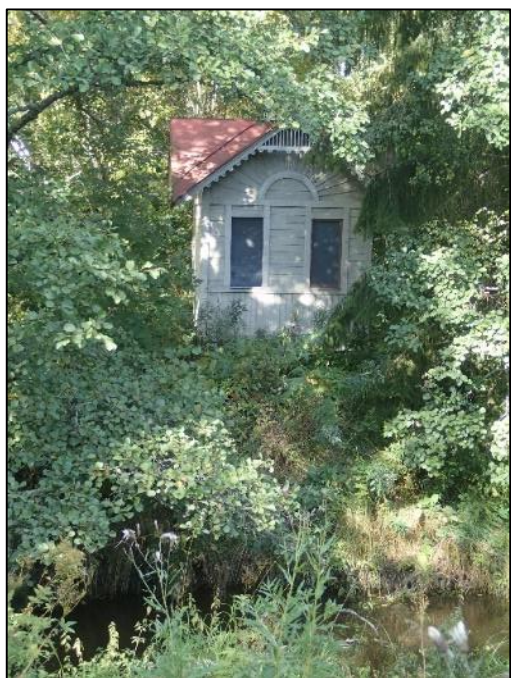
Bodlängorna med f.d. djurstallar i källarvåningen (mot åsidan) och gårdsplanen mot söder. Foto: Sverker Larsson.

På samma sida om ån och väster om bodlängorna är en byggnad uppförd i timmer eller möjligen stolpstomme, klädd med rödfärgad fasspontpanel och med ett sadeltak täckt med tvåkupigt lertegel. På 1860-talet var detta Daniel Petterssons garveri. Personhistoria: sonen gick på sjön och blev varvsägare i Yokohama, gift med en Japanska med namnet Selma Araki Pettersson (eller var det möjligen deras dotter), de flyttade så småningom hem och startade japans första "ambassad" i Västerås. Deras barnbarn är författaren m.m. Eiko Duke-Soei. Byggnaden inrymde senare tryckeriet LK Offset, som var i drift in på 2000-talet.

Strax norr om ån och på bronns västra sida är en byggnad som har inhyst Nymans färgeri, efter Erik Bernhard Nyman, verksam 1890-1926. Efterträdare drev rörelsen vidare både som färgeri, klädfärr m.m. till omkring 1940-1950. Senare har huset nyttjats som lager för en däcksfirma.

Mittför tegelbruksmuseet, på åns norra sida finns en mindre träbyggnad, enligt uppgift ett lusthus (av utseendet att döma skulle även kunna ha varit ett avträde), uppfört troligen med stolpkonstruktion klädd med spontad panel indelad i olika fält med varierad orientering. Byggnaden är ett fint exempel på den Schweizerstil/snickarglädjestil som är typisk för 1800-talet senare del. Taket är täckt med rödmålad falsad plåt. Byggnaden är enligt uppgift ett lusthus från Erik Ersgården i dåvarande Heby by. Andra byggnader från gården har flyttats och utgör nu hembygdsgården med samma namn som ligger utmed riksväg 72 mot Sala. Lusthuset stod fram till ca 25 år sedan på åns östra sida vilket inte är inte lusthusets ursprungliga plats då Erik Ersgården ligger längre österut.

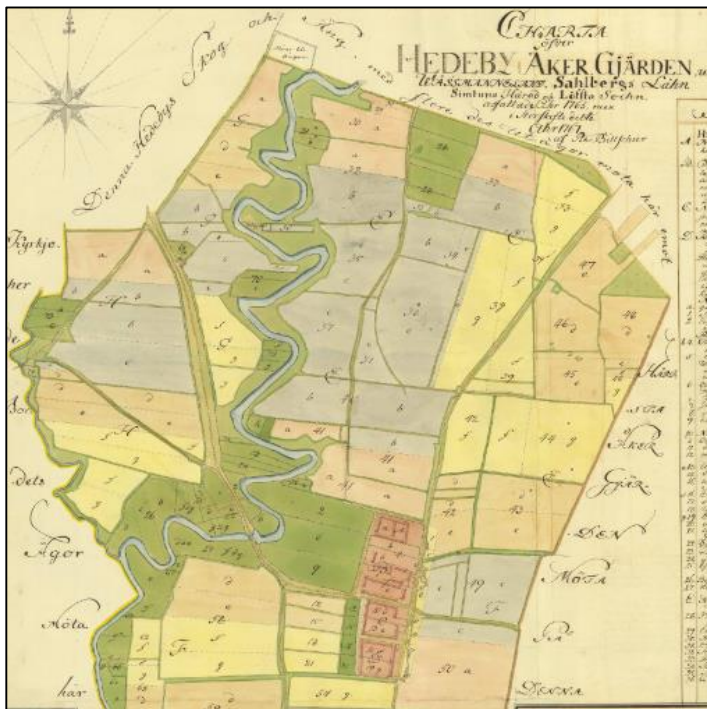
Lusthus intill ån i grönskan (från söder) och under vintern (från norr). Foto till höger: Sverker Larsson.

Vid museet och mittför lusthuset börjar ett **skulpturstråk** "*Tant Fridas stig*" i en park utmed åns båda sidor med flera bronsskulpturer.

Statyer utmed tant Fridas stig intill bron över Örsundaån. Konstnär Sonja Petterson.

Hela kulturmiljöområdet ligger inom den historiska byn **Hebys** ängsmarker. Bytomten låg ca 150 meter väster om ån enligt 1765 års karta och den är idag bebyggd med hyreshus. Heby omtalas första gången år 1370 "i Hehaby" (DMS). År 1538 fanns fyra gårdar i Heby, ett vanligt kyrkohemman, ett tillhörande S:t Eriks prebende samt två skattehemman. Vid ån låg byns ängsmarker och med en bro som sammanband byns marker. Läget för bron är samma som för dagens bro samt även vägsträckningen som går norr och söder om bron.

Utsnitt ur 1765 års karta över Heby. ©Lantmäteriet

Områdets kulturhistoriska värde

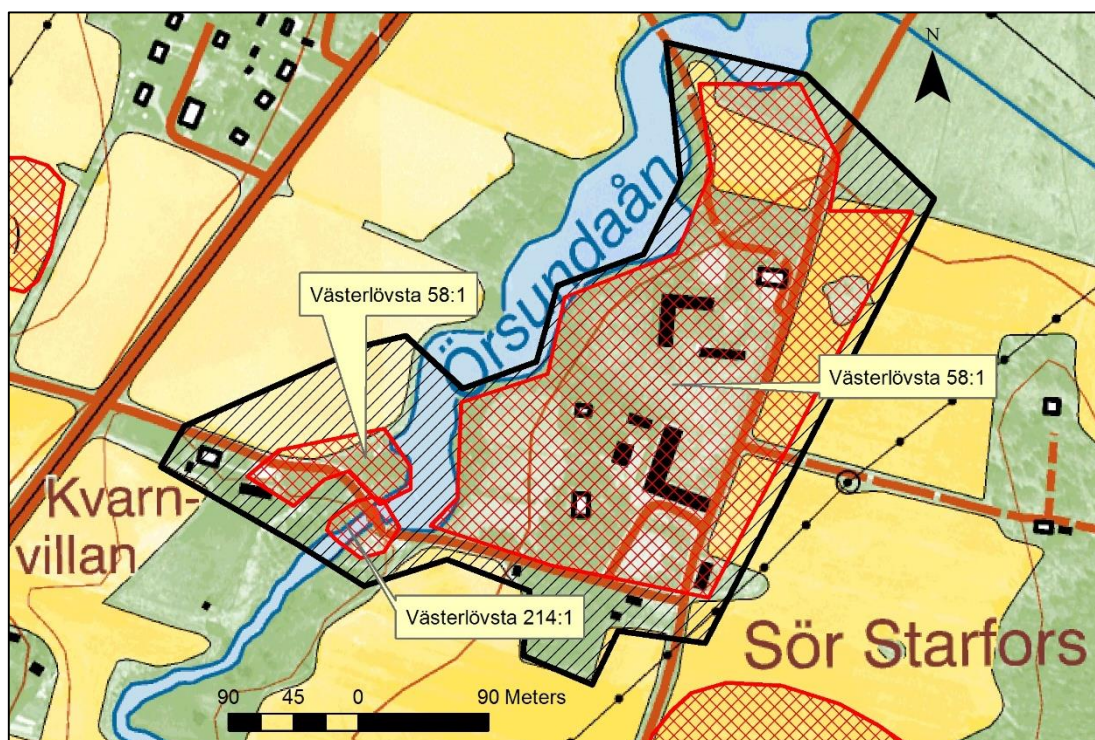
Kulturmiljöområdet har ett högt värde för kulturmiljön. Det är framförallt de äldre byggnaderna som inhyst småindustrier i anslutning ån samt kontinuiteten av brons läge och de anslutande vägarna som ger ett värde för kulturmiljön. Upplevelsevärdet finns i småindustriområdets byggnader som delvis har kvar sin prägel som industribyggnader. Från den äldre historiska kulturmiljön från 1700-talet finns enbart broläget och vägsträckningen kvar. Även tegelbrukens spår har till stora delar försvunnit. Parken med bronsstatyerna samt lusthuset från 1800-talets senare del ger ett mervärde för området.

Hotbild

De äldre industribyggnaderna som finns utmed ån och väster om bron kan komma att beröras vid åtgärder i ån. Rester efter äldre broar eller byggnader i anslutning till ån kan finnas. Lusthuset är i gott skick men i behov av fasadmålning som bör utföras med linoljefärg.

KULTURMILJÖ 21 – SÖR STARFORS

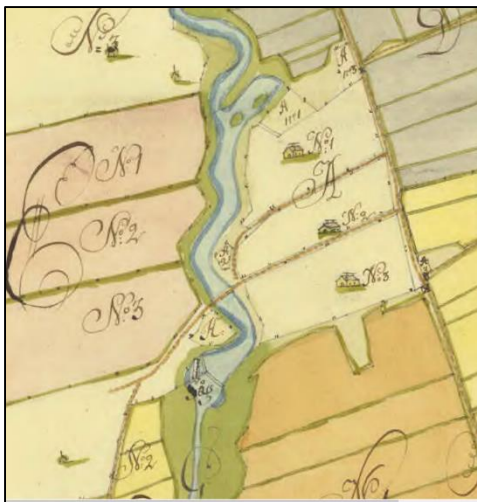
Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett värde för kulturmiljön. Inom området finns Sör Starfors by, en kvarnbostad och en kvarn- och såglämning.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 58:1	Bytomt Sör Starfors	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 214:1	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning

Kulturmiljön omfattar båda sidor om ån. Ån rinner från nordöst, nedströms i en meandrande fåra omgiven av lövträd och sly. Mitt för Sör Starfors är en f.d. damm ca 50 meter bred. Nedanför dammen ligger en kvarn- och såglämningen och mittför en kvarnbostad. Dammen nyttjas idag för rekreation för båt- och badliv.

Sör Starfors gårdar (Västerlövsta 58:1), ligger på åns västra sida med ett par boningshus och ett flertal både större och mindre ekonomibyggnader. I den bebyggelsehistoriska inventering som gjordes 1990 anges att flera hus är uppförda under 1800-talet eller i början av 1900-talet. Ett av de större bostadshusen på den sydligaste tomten, uppfördes under mitten av 1800-talet och har en timmerstomme med vitputsad fasad samt ett brutet tak. Flera andra mindre byggnader är timrade och några uppförda med slaggsten. På den äldsta karteringen av byn från 1600-talet finns tre gårdar markerade på åns östra sida. På en yngre karta från 1759 finns även tomtmark väster om ån, men den saknar hussymbol. Åren 1837-46 görs en laga skiftesförrättning i by och av byns tolv gårdar blev endast fyra kvar på den gamla bytomten. Vid RAÄ:s revideringsinventering på 1990-talet observerades en husgrund samt intill denna en rund förhöjning inom byns nordvästra del, varav den senare tolkades som rest efter ett spismursröse, sannolikt efter någon av de utflyttade gårdarna. Äldsta skriftliga belägg för Sör Starfors är från år 1538 "Staraffors". Då utgjordes byn av två skattegårdar. Kvarnbostaden "Kvarnvillan" ligger lite högre upp på åns västra sida, med nedfart mot ån och bron. Huset är ett tvåvåningshus med rödfärgad panel och sadeltak.

Utsnitt ur 1759 års karta över Sör Starfors.
©Lantmäteriet.

Kvarndammen med Sör Starfors i bakgrunden.

De spår som idag finns kvar efter en **såg och kvarn** (Västerlövsta 214:1) är förutom en damm, en dammvall samt en husgrund. På dammvallen går idag en bro. Dammvallen är uppbyggd av tuktade stenar och har tre öppningar, varav två som går ända ner till åns vattenyta och en som sitter högre upp. Vattnet strömmar idag genom all öppningarna och kan regleras genom en dammlucka. På åns västra sida ska det ha funnits en såg enligt en karta från år 1759 och söder om denna benämns ängen som "kvarnängen". På platsen för sågen, vilken är kraftigt igenväxt av lövträd och sly, finns ingen tydlig grund, enbart spridda stenar och mindre block. På åns östra sida, intill och söder om dammvallen, är en större grund som mot åkanten är ca en meter hög. Grunden kan vara efter den kvarn som omtalas ska ha funnits på platsen men som inte finns med på någon karta. Själva dammen nyttjas idag som badplats och en brygga finns i anslutning till dammvallen.

Dammreglaget mellan brygga och bro.

Dammvallen och bron.

Områdets kulturhistoriska värde

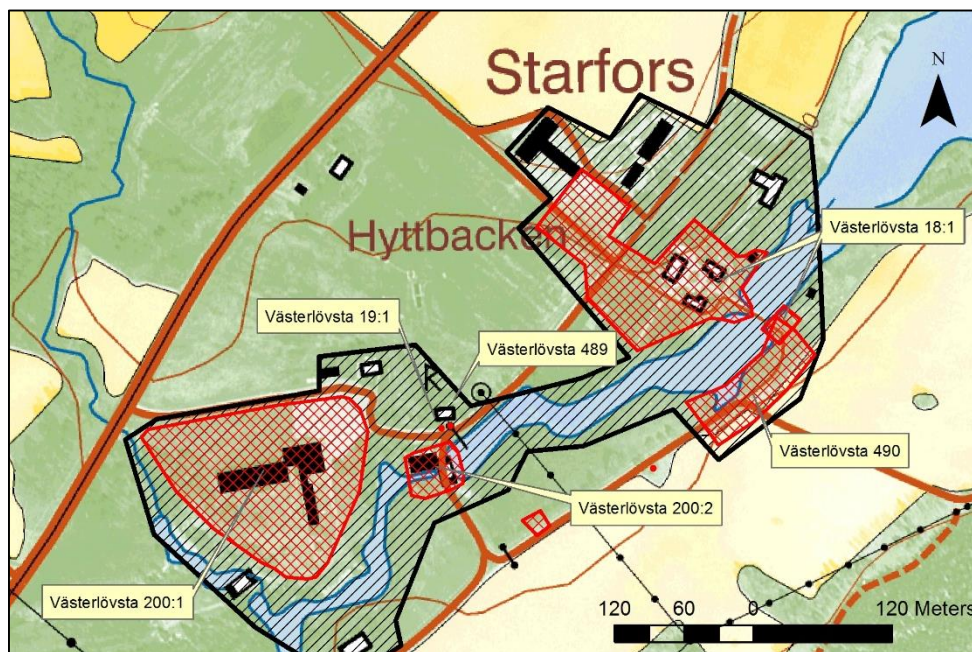
Kulturmiljöområdet har ett värde för kulturmiljön. Sör Starfors by uppvisar idag en mindre bykärna, vilket är resultat av en effektiv laga skiftesförrättning i mitten av 1800-talet. Dammen, dagens vattenspiegel med såg- och kvarnplats är idag en idyllisk plats med plats för rekreation. Vägen över dammvallen nyttjas idag som väg mellan gårdarna. Den historiska berättelsen går idag att förstå och platsen är lättillgänglig.

Hotbild

Vid ån kan finnas flera rester efter en såg- och kvarnverksamhet från 1700-1800-talet. Aktiviteter som hör samman med byn Sör Starfors kan finnas i eller utmed åns kanter.

KULTURMILJÖ 22 – NORR STARFORS

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Inom området finns Starfors säteri, en lägenhetsbebyggelse, en kvarnbyggnad, en milstolpe, kvarn- och såglämningar och plats för krog.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 18:1	Säteritomt Norr Starfors	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 19:1	Milstolpe	Fornlämning
Västerlövsta 200:1	Tegelbrukslämning	Uppgift om
Västerlövsta 200:2	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 489	Krog	Uppgift om
Västerlövsta 490	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om

Kulturmiljöområdet berör båda sidorna om Örsundaån. Ån rinner från nordöst i en bred åfåra, nedströms till en f.d. hålldamm. Området omges av en lätt kuperad terräng, delvis omgivet av åkrar och ängar och öster om ån vidtar ett större sammanhängande skogsområde. Inom området ligger på åns västra sida Starfors säteri från 1600-talet samt tillhörande verksamheter bl.a. en f.d. kvarnbyggnad, en stenvalvsbro, en milstolpe samt uppgifter om krog, tegelbruk, kvarn, såg, och lägenhetsbebyggelse. Starfors säteri är anlagd på delar av Norr Starfors bytomt.

Inom områdets norra del ligger Starfors säteri, en karolinergård, med huvudbyggnad och två flyglar samt ekonomibyggnader. Inom områdets södra del ligger hus och lämningar som hört samman med säteriets expansiva period, som påbörjades under 1700-talet slut och fortsatte under 1800-talet, med bl.a. ett av dåtidens mest kända tegelbruk. Före dess att Starfors fick säterifrihet och säteribyggnaderna uppfördes fanns på platsen byn Norr Starfors. Den äldsta kartläggningen från år 1640 visar att det fanns två gårdar vid ån och en tredje längre västerut. Norr Starfors finns omnämnd skriftligt första gången år 1538 "Norrastarafor" (DMS) och Starfors från år 1370 "i Starafors", men med en oklarhet om det gäller Norr eller Sör Starfors.

Huvudbyggnaden på **Norr Starfors** är uppförd under 1600-talets senare del samt de två flyglarna på 1800-talet (Västerlövsta 18:1). Byggnaderna är i timmer med putsade fasader och har under senare tid genomgått en varsam restaurering. Huvudbyggnadens planlösning utgörs av en sexdelade plan med två skorstensstockar vilket var vanligt på herrgårdar från denna tid. Taket är valmat och klätt med tvåkupigt tegel. Den har senare byggts till bakåt med två lägre flygelbyggnader. Under huvudbyggnadens nordvästra del finns en källare med tegelvalv. Flyglarna, vilka är pastischer på 1600-talets karolinerstil, är troligen uppförda på 1870-talet (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). Tidigare har det funnits **två kvadratiske flygelbyggnader** på åns östra sida, vilka finns utsatta på en lantmäteriakt från år 1759 (**Västerlövsta 489**). Senare kom delar av området att benämnas "**Bad- eller smedstomten**" (Västerlövsta 490). De båda landsidorna var då liksom nu förbundna med en bro. De samtida ekonomibyggnaderna låg i en kringbyggd gård nordväst om gården, där dagens infart är idag.

Starfors säteri år 1876
med de äldre
ekonomibyggnaderna
bakom manbyggnaden
och med bron i
förgrunden.
Foto: Upplandsmuseet.
Fotograf: Okänd.

Utsnitt ur 1640 års karta
över Norr Starfors.
Riksarkivet T7:95.

Utsnitt från 1740 års karta över Norr Starfors säteri med säteriets mangård och ladugård och nedström syns kvarn, såg, krog samt bron och vägen. © Lantmäteriet

Inom kulturmiljöområdet södra del har säteriets industriella verksamhet ägt rum. Här finns idag ett kvarnhus, hålldamm, en dammvall, en ränna och plats för äldre såg- och kvarnlämningar (Västerlövsta 200:2). **Kvarnhuset**, på åns västra sida är uppförd i tegel i två våningar, troligen omkring år 1910. Byggnaden är idag ombyggd till kontor. Kvarnbyggnaden har haft en föregångare på samma plats enligt 1740 års karta och på motsvarande åsida en såg. Mellan dessa går idag en bro, lagd på dammvallen. **Sågplatsen**, mittför kvarnbyggnaden är idag obebyggd men i gräsmarken syns bl.a. tegelkross. **Dammvallen** har två slagna stenvalv av tuktade stenar och vattnet regleras med en dammlucka från hålldammen norr om. Nedströms är en stensatt ränna, vilka troligen hör samman med den yngre kvarndriften. Enligt den äldsta kartan över byn Norr Starfors från 1640-talet står det i texten att det finns en kvarn som hör till byn *"Till bemälte Norr Staarfors finnes skogh och mulbethee till nödtorft fiskiee watn jntet, quarnar som går continue belägen wester om byen"*, men kartan saknar någon markering. Dagens kvarnhus har samma kvarnläge som på den yngre 1700-talskartan.

Kvarnhuset med vägen som passerar över ån. Från söder.

Den stensatta rännan nedströms dammvallen.

Övriga byggnader som hör samman med den småindustriella driften är ett par arbetarbostäder. På en kulle öster om ån, ligger en lång rödfärgad byggnad med ett flertal skorstenar och ingång på sidorna. Den är sannolikt uppförd omkring 1900 och har tidigare utgjort en bostadslänga med åtta lägenheter för arbetarna. Längan ska ha hört till Sör Starfors (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). Den andra arbetarbostaden ligger väster om ån, mittför bron och utgör idag ett bostadshus.

Inom områdets södra del låg tidigare det kända **tegelbruket** (Västerlövsta 200:1). Tegelbruket anlades omkring 1900 och dess stora produkt var taktegel. I början fanns tre ugnar och byggdes efter hand ut till att omfatta åtta ugnar. Produktionen lades ned år 1965 (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). Idag kvarstår en byggnad från tegelbrukstiden och intill denna har nya byggnader tillkommit som hör samman med gårdens senare aktiviteter.

Taktegel stämplade med en s.k. kallad rullstämpel.

Milstolpen vid landsvägen.

Bron och dammvallen.

På samma plats där den ena arbetarbostaden har legat, väster om bron, fanns på 1700-talet en **krog** (Västerlövsta 489) som låg intill den gamla landsvägen. I vägkanten, framför huset står en **milstolpe** (Västerlövsta 19:1). Den är av gjutjärn och är nedsatt i ett stenfundament med Carl XV:s namnchiffer överst och med en inskrift under: \ 1/4\MIL\FOS\1861\.

Områdets kulturhistoriska värde

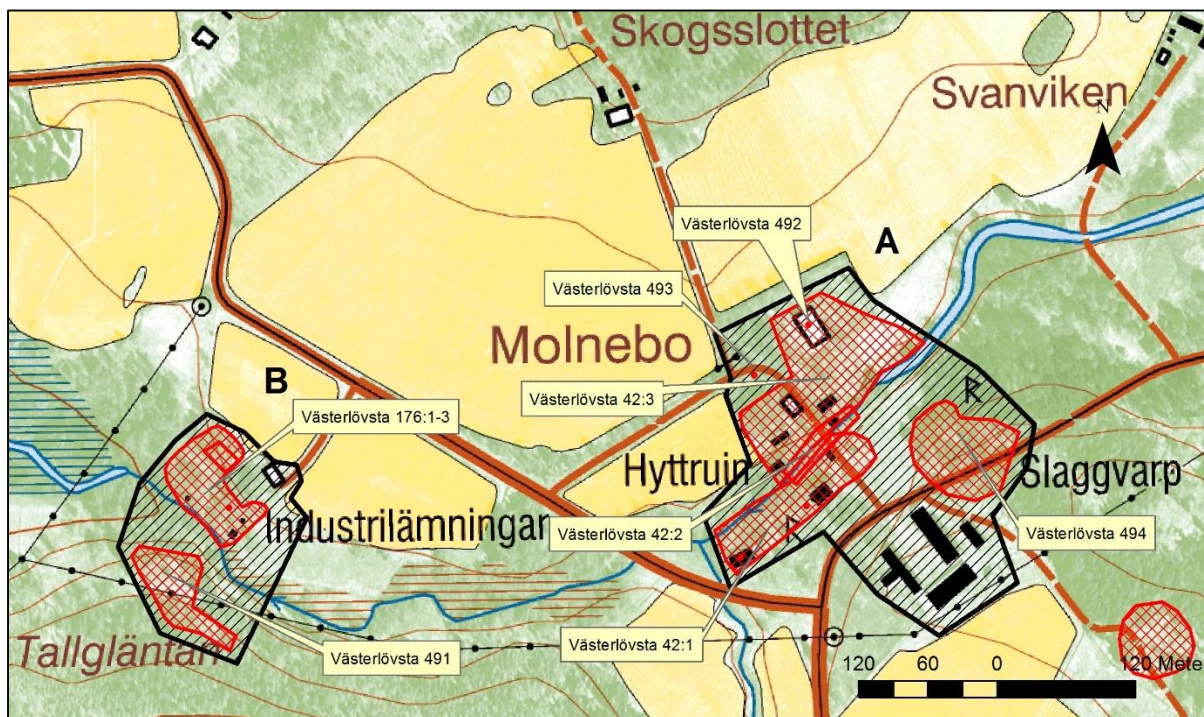
Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. Norr Starfors säteri är en av få bevarade uppländska karolinergård, med en väl bevarad manbyggnad. Säteriet är uppfört på en äldre bytomt. Den samlade bilden med säteriet samt tillhörande industriella verksamheterna från 1600-1800-talet, visar på ett tydligt sett åns värde, vare sig det gäller utblicken över vattnet från säteriets fönster eller vattenkraften som behövdes för drift av industrierna. Stenvalvsbron och hålldammen med sin vattenspiegel tillför området ett stort upplevelsevärde. Den kulturhistoriska berättelsen, som knyter an till ån är lätt att förstå.

Hotbild

Viktigt att behålla samspelet mellan säteriet och dess tidigare verksamheter samt den vattenspiegel som ån tillsammans med hålldammen bildar. I anslutning till ån kan finnas äldre lämningar som hör samman med byn Norr Starfors, säteriet Starfors samt de verksamheter som hör samman med dessa.

KULTURMILJÖ 23 – MOLNEBO – SMÅINDUSTRIOMRÅDE (A) SÄTERI (B)

Kulturmiljöområdet har bedömts ha ett mycket högt värde för kulturmiljön. Områdets skydd omfattas delvis av KML. Inom området finns ett säteri med manbyggnad och flertal uthus, en rättarbostad, mjölnarbostad, lämningarna efter hammare, slagghögar och övrig småindustriell verksamhet.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Västerlövsta 42:1	Hytt- och hammarområde	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 42:2	Kvarn och såg	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 42:3	Säteritomt Molnebo	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 176-1	Hammarområde	Fornlämning
Västerlövsta 176:2	Kvarn	Fornlämning
Västerlövsta 176:3	Tjärframställningsfabrik	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 491	Lägenhetsbebyggelse	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 492	Fyndplats	Uppgift om
Västerlövsta 493	Vägmärke	Fornlämning
Västerlövsta 494	Slaggvarp	Fornlämning

Kulturmiljön omfattar båda sidorna om ån. Ån rinner från Vansjön i nordöst för att nedströms rinna i öst-västlig riktning genom en smalare passage genom för att därefter nedströms rinna ut i ett sankområde, Långängen. Terrängen utgörs av mindre öppna marker som omges av större bergshöjder. Området i söder är kraftigt igenväxt med lövträd och sly. Inom område A finns Molnebo säteri med manbyggnad och uthus, brukskontor och lämningar efter ett järnbruk med masugn, hammarsmedja, kvarn och stenvalvsbro. Inom område B finns en mjölnarbostad och ett flertal ruiner och grunder efter hamrar, kvarn, såg och tjärframställningsfabrik, arbetarbostäder.

De beskrivningar, kartor och lämningar som finns om Molnebos verksamheter är inte helt självklara, vilka verksamheter som legat i direkt anslutning till gården (A) eller inom det småindustriella området (B) som ligger ca 400 meter nedströms. Detta gäller framförallt hamrarna. Själva gården Molnebo finns omnämnd i skriftligt material för första gången år 1538 "Mölnaboda" och anges då som ett frälsehemman. Byn karteras på 1640-talet och byn anges då utgöra två skattehemman samt kvarntorpet och en mjölkvarn.

Område A

Molnebo bruksherrgård, som ligger nordväst om ån utgör en magnifik syn, med en allé som leder upp till en grusplan med höga träd samt den stora manbyggnaden som är uppförd i två plan. Manbyggnaden har en gustaviansk exteriör, från början av 1800-talet, med elva fönsteraxlar på långsidorna. Den är uppförd i timmer med fasadputs i gulvit färg och har ett valmat tegelklätt tak (Bebyggelsehistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). Äldre delar ingår i byggnaden och under huset skall det enligt uppgift finnas fem slagna tegelvalv (www.vittingebyalag.se). Dagens ekonomibyggnader ligger avskilt från manbyggnaden, ca 100 meter sydöst om ån, på andra sidan landsvägen, medan de äldre ekonomibyggnaderna enligt 1732 års karta låg samlade i en kringbyggd gård framför manbyggnaden.

Utsnitt från jordebok från 1640-talet över Molnebo. Riksarkivet.

Säteribyggnaden. Foto: www.vittingebyalag.se

På samma sida om ån ligger flera rödfärgade byggnader varav ett är ett f.d. brukskontor, ett rödfärgat tvåvåningshus i timmer med valmat tak, uppfört år 1832, (Bebyggelse-historisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990ff). Övriga byggnader utgörs av ett vagnslider i timmer med putsad fasad och slaggsten samt ett timrat förråd, sannolikt samtida med brukskontoret. Intill manbyggnaden har tidigare funnits ett hus som vid 1990 års inventering (Fornsök) beskrevs som en ruin med två meter höga väggar. Idag finns på platsen enbart en gräsbeväxt kulle. Huset finns med på den ekonomiska kartan från 1960-talet.

Vagnslider, timrat förråd.

På andra sidan ån, till vilken man kommer via en valvsslagen bro, ligger ett stall byggt 1919, och ett vagnslider troligen från 1800-talet, båda uppförda i tegel med putsade fasader.

Stallet från år 1919.

Smedjan från 1800-talet i slaggsten.

Molnebo järnbruk anlades år 1755 med en smidesverkstad med tre hårdar med hammare och var sitt vattenhjul (www.vittingebyalag.se ff). Man tillverkade spik och söm, plogbillar, yxor och liar, hackor och gångjärn. En masugn skall ha flyttats från ett annat bruk till Molnebo i slutet av 1700-talet. Produktionen var så framgångsrik och kvaliteten så hög, att järnet kunde saluföras under egen stämpel. Bruket hade sin storhetstid under mitten av 1800-talet. Runt året 1870 började bruket gå dåligt ekonomiskt och det kom helt att läggas ned något årtionde senare.

Den enda industribyggnad som är kvar som hör samman med brukstiden är en smedja som ligger söder om ladan. Smedjan är uppförd i slaggsten under tidigt 1800-tal men all ursprunglig inredning har rensats bort.

Masugnen uppges ha rivits omkring år 1900. Vid 1990 års revideringsinventering (FMIS) syntes rester efter en hyttruin, fem meter sydväst om gaveln på stallet, som var uppbyggd av tegel och sten och intill en och halv meter hög. Den användes då som gödselstack. Idag finns inga spår efter masugnen. Enligt dagens boende skall de sista resterna ha rivits ut av förra ägaren.

Slaggvarpshögen i sluttningen.

De tydligaste lämningarna från brukstiden utgör de stora **slaggvarphögarna** (Västerlövsta 494), som finns dels i beteshagen i områdets nordöstra del, men även i sluttningen norr om infartsvägen, varav den största är ca fyra meter hög. Några små upplag med obearbetad malm ligger i hagen intill infartsvägen.

Utsnitt från 1732 års karta över Molnebo bytomt med Nr 4 sågkvarn och nr 5 mjölkvarn på åns norra sida.
© Lantmäteriet.

Gårdens **kvarn och såg** (Västerlövsta 42:2) har legat intill och söder om bron som går över ån till herrgården, vilken också kan ha utgjort en dammvall. Kallmurade stenfundament för ett kvarnhjul syns nedströms bron, på båda sidor om ån. Från bron är årännan, utmed en ca 30 meter lång sträcka, delvis kantad av tuktade stenar och block. Bron/dammvallen är ca tio meter lång och med ett slaget valv av tuktade stenar. Norr om bron är en hålldamm och dess nordvästra sida är stensatt utmed ca fem meter lång sträcka av huggna stenar, som möjligen är en del av en husgrund. På den äldsta kartan över Molnebo från år 1640, något uppströms bron och på en yngre karta från år 1732 finns både kvarn och såg markerade nedströms bron.

Ovan dammvallen och bron. Till höger rännan nedströms och fundamentet för kvarnhjulet (fr. norr).

Där allén mot manbyggnaden tar slut, vid grusplan står i kanten en rest sten, en knapp meter hög och närmast kvadratisk, med en inskription vänd ut mot allén med texten "NEBL 1819". Stenen är troligen en **väghållningssten** (Västerlövsta 493).".

Inom Molnebo ägor har man tidigare hittat **stenyxor** (Västerlövsta 492) som kan dateras till stenålder. Det är tre skafthålsyxor och ett fragment av samma typ varav en anges vara av grönsten. Området vid Molnebo, ligger på nivåer mellan 30 och 60 meter över havet, vilket vid tiden för stenålder utgjorde en smal havsvik, vars strandkanter gav goda förutsättningar att bo på.

Område B

Industrilämningarna inom denna del har hört till Molnebo säteri, 400 meter uppströms som har anor sedan 1500-talet (se A). Den enda byggnad som finns inom området är en mjölnarbostad. Den är närmast kvadratisk, uppförd i timmer med rödmålad panel och valmat tegelklätt tak. De antas vara uppförd under 1800-talet (Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, 1990). På den äldsta kartan över Molnebo från år 1640 finns på ungefär samma plats ett kvarntorp.

All industriverksamhet som hört samman med hamrar, kvarn och tjärframställningsfabrik har legat inom områdets norra del. Idag syns enbart en åränna men tidigare fanns här två, en i den södra delen låg och en norr om. Området har en kraftig vegetation och är delvis vattensjukt vilket försvårade årets inventering. En del uppgifter, både om vilka verksamheter som funnits inom platsen samt vissa lämningsbeskrivningar är hämtade från 1999 års revideringsinventering (Fornsök). Skillnaden idag mot för 15 år sedan är att lämningarna har rasat samman mer och liknar idag en ruinstad.

Inom **hammarområdet** (Västerlövsta 176:1), är två husruiner av slaggsten och två husgrunder. Hammarruinerna är närmast kvadratiske ca 10x7-8 meter stora och med en till tre meter stående väggar, medan de båda hammargrunderna är till ytan något mindre. Hammarruiner gick att se vid inventeringen medan husgrunderna var svårare att hitta.

En av hammarruinerna.

Stenfundament till ett kvarnhjul.

Ett par av husruinerna.

Vid 1999 års inventering beskrivs en **kvarnbyggnad** (Västerlövsta 176:2) intill den norra, nu helt igenväxta rännan, i liggande timmer och med sadeltak av tegel, vilken nu har rasat samman. Inom området finns en ruin efter en **tjärfabrik** (Västerlövsta 176:3), uppförd i slaggsten. Den är 25x15 meter och intill sex meter hög. Intill fabriken är en meter hög terraskant.

En grund i slaggsten till en av arbetarbostäderna.

Inom områdets södra del på sluttningarna och på avsatser finns rester efter flera **bostadshus och källargropar** (Västerlövsta 491). Ett av de större husen har varit en arbetarbostad, ca tjugo meter lång. Grunden är uppbyggd av slaggstenar och är en och en halv meter hög. De andra grunderna är mindre och liknar mer källargropar. Intill finns en ihopsjunken mindre tegelbyggnad. Området är överväxt med högt gräs och buskar.

Områdets kulturhistoriska värde

Kulturmiljöområdet har ett mycket högt värde för kulturmiljön. Bruksherrgården och brukskontoret samt flera mindre uthusbyggnader, varav flertalet är uppförda runt sekelskiftet 1800, ger tillsammans med stenvalvsbron och ån ett stort upplevelsevärde tillsammans med de småindustriella lämningarna som finns samlat nedströms ån. Den kulturhistoriska berättelsen är mycket tydlig både med herrgårdsmiljön och med de verksamheter som bedrivits på området. Bruksområdet hade sin höjdpunkt under 1700-1800-talen, medan herrgårdens rötter bottnar i ett frälsehemman från 1500-tralet. Idag bedrivs gården som en hästgård.

Hotbild

Hela herrgårdsmiljön på båda sidor om ån samt lämningarna efter den industriverksamhet som legat i anslutning till herrgården kan komma att beröras vid åtgärder i anslutning till ån (A). Inom område B finns ett flertal lämningar och ruiner som ligger i direkt i anslutning till ån och som befaras rasa och/eller växa igen om inga åtgärder görs av dessa. Idag en ruinpark.

FORNSÖK - BEGREPP

Fornlämning - lämning efter människors verksamhet under forna tider, som tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Lämningen ska ha tillkommit före år 1850. I kulturmiljölagens andra kapitel behandlas fornlämningar. Dessa är automatiskt skyddade enligt lagen. Detta innebär att det inte krävs något myndighetsbeslut för att en fornlämning ska vara skyddad. Det innebär också att en nyupptäckt fornlämning omedelbart har ett skydd.

Bevakning - förkortning för bevakningsobjekt, används främst i de fall där lämningens status inte kunnat avgöras vid okulär besiktning, utan måste utredas vidare.

Övrig kulturhistorisk lämning - används för lämningar som enligt rådande praxis vid registreringstillfället inte utgör fornlämning men ändå anses ha ett antikvariskt intresse. Bedömningen används även för sådana lämningstyper som vanligen inte betecknas som lämningar, till exempel Fyndplats, Plats med tradition och Fyndsamling. De lämningar som är registrerade som övriga kulturhistoriska lämningar har inte samma lagskydd som Fornlämningar (Kulturmiljölagen 1988:950).

Uppgift om - används om lämningen endast är känd via tidigare uppteckningar eller muntlig källa, men har inte återfunnits eller eftersökts.

ORDFÖRKLARINGAR

Frälsegård - den medeltida betydelsen var skattebefriad, alltså frälst från skatt. Frälsets jordegendomar kallades frälsegårdar

Skattehemman - självägande bönders hemman

Kronohemman - bönder som arrenderade mark av staten

TIDSPERIODER

Yngre stenålder	ca 4000 – 1800 f. Kr
Bronsålder	1800 – 500 f. Kr Järnålder – 500 f. Kr – 1050 e. Kr
Äldre järnålder	500 f. Kr – 500 e. Kr
Yngre järnålder	500 – 1050 e. Kr
Medeltid	1050 – 1527 e. Kr
Efterreformatorisk tid	från 1527 e. Kr och framåt
Senare tid	1800 - och 1900-talen

REFERENSER

LITTERATUR

Anttila, K. 1993. *Från Mälarvik Till Skogsbygd, Landsbygdens kulturmiljöer i Enköpings kommun*. Enköpings kulturnämnd. Uppsala 1993.

Anttila, K. 1995. *Stenåldern i Örsundaåns dalgång i Altuna och Simtuna. Sn, Uppland*. Arkeologikonsult.

Anttila, K. 2004. Boplatsslämningar i Sör Hårsbäck. Bosättning från stenåldern. Förundersökning i form av schaktningsövervakning. Raä 70. Sör Hårsbäck 2:7. Västerlövsta socken. Västmanland. Västmanlands museum. Rapport A.

Bygd att vårda 3. Kulturmiljöer i Enköpings och Håbo kommuner. Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län. Upplandsmuseet och länsstyrelsen i Uppsala län, 1984.

Bygd att vårda 4. Kulturmiljöer i Uppsala kommun. Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län. Upplandsmuseet och länsstyrelsen i Uppsala län, 1984.

Ferm, O, m fl, 1994. *Det medeltida Sverige*, Uppland. Tiundaland 1:6, Hagunda härad. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1988.

Göransson, J. 1750. *Bautil, det är: alle Svea ok Götha rikens runstenar, upreste ifrån verldenes år 2000 til Christi år 1000; för detta, efter glörlödigast i åminnelse konung Gustaf Adolfs ok konung Karl XI:tes befallning afritade ok til största delen : uti former inskurne; men nu, efter vår allernådigaste konung Fridrich I:stas befallning ok riksens höglöflige ständers begäran, med några anmärkningar utgifne af Johan Göransson*. Stockholm, tryckt hos Lars Salvius, 1750.

Hammar skiöld, R. 2003. Ängfallsbron blev åter farbar. Rapport om upprustning 2003, Antikvarisk kontroll. Raä 133, Västerlövsta socken. Västmanlands län, Västmanlands museum. Rapport B10.

Karlinder, K.A. 1936. Fornvännen 36. Bronsålderns minnen i Fjädrundaland.

Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Heby kommun. 1990. Västerlövsta socken. Västmanlands läns museum.

Palm, Göran, 1992. *Broarna, sjöfarten och hamnen i Örsundsbro*. Lagunda Hembygdsförening, Uppland. Lagunda Hembygdsförenings Skriftserie 3.

Pettersson, Olof, 2010. *Kulturvården vid vattendrag i Örebro län. Timsälven och Trösälven*. Länsstyrelsen i Örebro län. Publ. Nr: 2010-38. Dnr: 436-03042-2010

Rahmqvist, S m fl, 1994. *Det medeltida Sverige*, Uppland. Fjädrundaland 1:8, Simtuna Torslunda. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1994.

Rahmqvist, S. 1996. Sätesgård och gods. De medeltid frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. Upplands fornminnesförenings tidskrift nr 53. Halmstad 1996.

Ulväng, G. 1992 Äldre bebyggelse i Örsundsbro. Lagunda Hembygdsförening, Uppland. Lagunda Hembygdsförenings Skriftserie Nr 2.

Ulväng, G. 2004. *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700 och 1800-talens agrara revolution*. Doktorsavhandling i Ekonomisk historia. Södertälje 2004.

Ulväng, G. 2008. Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar. Halmstad 2009.

Von Sydow, Wald och Björkman, Sten. (red.). Svenska gods och gårdar, del 37, Västmanland. Uddevalla 1940.

OTRYCKTA

Hultman, S-G. 2013. Örsunda gårds historia.

Larsson, G. 2015. Forsby och Högby. En kort historik över byarnas 1900-talshistoria nedtecknad av Gunnar Larsson 20015.

Ulväng, G. 2013. *Lagunda i Litteraturen*. Böcker, uppsatser och artiklar om Lagunda härad och dess socknar Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta, Gryta, Hjalsta, Holm. Kulla, Långtora och Nysätra.

ARKIV OCH DIGITALA REGISTER

ATA- Antikvariska topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet

FMIS/Fornsök - Fornminnesinformationssystem vid Riksantikvarieämbetet

RA - Riksarkivet

SHM – Statens historiska museum med digitala arkiv och samlingar

www.Upplandia.se - En webbplats i Uppland (för tillfället nedlagd)

Örsundsbro bibliotek, Enköpings kommun. www.bibliotekenkopning.se

Hemsidor för:

Härnevi hembygdsförening

Lagunda hembygdsförening

Tegelbruksmuseet i Heby - www.tegelbruksmuseet.se

Vittinge hembygdsförening

Västerlövstas hembygdsförening

RAÄ -Digitala Sveriges runinskrifter. Upplands runinskrifter del 3

RAÄ – Bebyggelseregistret (BeBR)

KARTOR

Riksarkivet – Geometriska jordeböcker

Berga 1640, T7:50-51

Horrsta 1640, T7:91-92

Molnebo 1640, T7:96-97

Norr Starfors 1640, T7:95

Lantmäteriets arkiv

Alsta 1685, A11:94

Alsta 1703, A23:82-83

Berga 1766, T52-3:1

Danskebo 1652, T21-3:11:184–185

Danskebo 1793, T21-3:1 A16:73-71

Forsby 1709, T52-14:1

Forsby 1785, T52-14:2

Heby 1765, T69-12:1

Horrsta 1742, T69-13:1

Horrsta 1760, T69-13:3

Horrsta 1796, T69-13:4

Högstena 1652, T62-12: H 196

Högby 1775, T52-12:1

Jädra 1652, T62-13: t1 196 198

forts. *Lantmäteriets arkiv*

Jädra 1779, T62-13:1

Landsberga 1692, A16:73:71

Molnebo 1732, T69-24:1

Rynningen 1696 B20-16:1

Stora Härnevi 1693 T21-6:1

S Härsbäck 1747 T69:1Sör Starfors

1759, T69-37:3

Norr Starfors 1740, T6936:1

Vilstena 1690? T1-12:1

Vånsjön 1740, T21-6:2

Åby 1793, T62_42:1

Ål 1754, T69-50:1

Ål 1782, T69:50:2

Ål 1863, T69:50:3

Härnevi Sockenkarta1688, T:27-34

Rikets allmänna kartarkiv

1951 Heby. J133-11H9b

1905-11 Heby J112-83-3

1961 Härsbäck. J33-11H8c62

1961 Säva. J133-11H7c62

1905-11. Altuna. J112-83-14

BILAGA 1. TABELL – FORNSÖK

Bilaga1. Lista på registrerade och redigerade fornlämningar i Fornsök

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Altuna 2:1	Vägmärke/Milstolpe	Fornlämning
Altuna 134:1-2	Såg- och kvarnhus	Övrig kulturhistorisk lämning
Altuna 259:1	Färdväg/Hålvägssystem	Fornlämning
Altuna 266	Gårdstomt Vilstena	Fornlämning
Fröslunda 36:1	Gravar/Skelettgravar	Uppgift om
Fröslunda 81:1	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Fröslunda 107	Vrakplats	Fornlämning
Fröslunda 126	Avrättningsplats	Uppgift om
Fröslunda 127	Vad	Uppgift om
Gryta 66:1	Runsten	Fornlämning
Gryta 67:1	Gravfält	Fornlämning
Härnevi 1:1	Gravfält	Fornlämning
Härnevi 70:1	Bro	Fornlämning
Härnevi 62:1	Kvarn	Fornlämning
Härnevi 136	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 139	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 144:1-6	Byggnad annan	Ej kulturhistorisk lämning
Härnevi 148	Härnevi kvarn	Byggnadsminne/Byggnad annan
Härnevi 197	Dammvall	Bevakningsobjekt
Härnevi 198	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Härnevi 199	Kvarn	Uppgift om
Härnevi 200	Kvarnar	Uppgift om
Nysätra 68:1	Runsten	Fornlämning
Nysätra 166	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Nysätra 179	Fartygslämning	Uppgift om
Nysätra 180	Runsten	Uppgift om
Nysätra 181	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Nysätra 182	Kvarn	Bevakningsobjekt
Simtuna 122:1	Runsten	Fornlämning
Simtuna 159:1	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 173:1	Tegelindustri	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 173:2	Träindustri	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 174:1	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 174:2	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 182:1-2	Stensättningar	Bevakningsobjekt
Simtuna 381:1	Runsten	Uppgift om
Simtuna 385:1	Fyndplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 548	Träindustri	Uppgift om
Simtuna 549	Bytomt/gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 550	Kvarn	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 551	Bytomt/gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Simtuna 514	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 45:1	Vad	Uppgift om
Torstuna 390	Lösfynd	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 465	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 461	Kvarn	Fornlämning
Torstuna 462	Kvarn	Uppgift om

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Torstuna 463	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om
Torstuna 464	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om
Torstuna 466	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Torstuna 467	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 18:1	Säteritomt/bytomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 19:1	Milstolpe	Fornlämning
Västerlövsta 42:1	Hytt- och hammarområde	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 42:2	Kvarn	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 42:3	Säteritomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 58:1	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 133	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 176-1	Hammarområde	Fornlämning
Västerlövsta 176:2	Kvarn	Fornlämning
Västerlövsta 176:3	Tjärframställningsplats	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 188:1	Färdväg/järnväg	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 193:1	Tegelbruk	Uppgift om
Västerlövsta 200:1	Tegelbrukslämning	Uppgift om
Västerlövsta 200:2	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 201:1	Byggnad annan, museum	Ej kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 214:1	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 236:1-2	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 298	Bro	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 328:1	Fyndplats	Uppgift om
Västerlövsta 439	Såg- och kvarnämning	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 487	By- och gårdstomt	Bevakningsobjekt
Västerlövsta 488	By- och gårdstomt	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 489	Krog	Uppgift om
Västerlövsta 490	Lägenhetsbebyggelse	Uppgift om
Västerlövsta 491	Lägenhetsbebyggelse	Övrig kulturhistorisk lämning
Västerlövsta 492	Fyndplats	Uppgift om
Västerlövsta 493	Vägmärke	Fornlämning
Västerlövsta 494	Slaggvarp	Fornlämning

Länsstyrelsens kunskap om lämningar utmed vattendrag och sjöar är idag dålig och ett kunskapsunderlag skulle förbättra möjligheterna att värdera och öka förståelsen för dessa kulturmiljöer vid eventuella åtgärder inom länet. Breja arkeologi och Upplandsmuseet har på uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län under 2015-2016 utfört en kulturhistorisk inventering gällande vattenanknutna lämningar utmed Örsundaån i Enköpings och Hebys kommuner. Uppdraget har omfattat att ta fram kulturmiljöer utmed ån i syfte att ur ett kulturhistoriskt perspektiv värdera dessa utifrån olika aspekter. Uppdragets delar har bestått av en kart- och arkivgenomgång, fältinventering, registrering av forn- och kulturlämningar samt rapportarbete. Den metod och värderingsmodell som utarbetades 2009 i projektet "Vattenanknutna kulturmiljöer i anslutning till sjöar och vattendrag" har legat som grund för arbetet.

MEDDELANDESERIEN 2016

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

POSTADRESS 751 86 Uppsala GATUADRESS Bäverns gränd 17

TEL 010-22 33 000 (vxl) FAX 010-22 33 010

E-POST uppsala@lansstyrelsen.se WEBBPLATS www.lansstyrelsen.se/uppsala